

**TÜRKİYE-AZERBAJCAN SOSYO-EKONOMİK
İLİŞKİLERİ VE KARABAĞ
DEĞERLENDİRMESİ**

Dursun Engin KARABULUT

**Yüksek Lisans Tezi
İktisat Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI
2022
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİ DALI**

Dursun Engin KARABULUT

**TÜRKİYE-AZERBAYCAN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE
KARABAĞ DEĞERLENDİRMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI**

ERZURUM – 2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "**Türkiye-Azerbaycan Sosyo-Ekonomik İlişkileri ve Karabağ Değerlendirmesi**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[30.05.2022]

[Dursun Engin KARABULUT]

Aslı Islak İmzalıdır

* **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI danışmanlığında, Dursun Engin KARABULUT tarafından hazırlanan bu çalışma 30 / 05 / 2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. İktisat Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Murat AYKIRI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
TABLolar DİZİNİ	VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ	IX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM**BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİYE-AZERBAYCAN TARİHİ VE SOSYAL İLİŞKİLERİ**

1.1. AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER	3
1.2. AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI ÖNCESİ KISA TARİHİ	4
1.3. BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİYE-AZERBAYCAN TARİHİ İLİŞKİLERİ	7
1.3.1. Ayaz Mutallibov Dönemi (1990-1992)	8
1.3.2. Ebulfez Elçibey Dönemi (1992-1993)	10
1.3.3. Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)	11
1.3.4. İlham Aliyev Dönemi (2003-)	12
1.4. TÜRKİYE-AZERBAYCAN EĞİTİM İLİŞKİLERİ	15
1.5. TÜRKİYE-AZERBAYCAN TURİZM İLİŞKİLERİ	18
1.6. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ASKERİ İLİŞKİLERİ	19
1.7. TÜRKİYE-AZERBAYCAN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	24

İKİNCİ BÖLÜM**TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI**

2.1. TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ	28
2.2. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ENERJİ İLİŞKİLERİ	40
2.2.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC)	42
2.2.2. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE).....	46

2.2.3. Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP).....	48
2.3. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ULAŞIM İLİŞKİLERİ	50
2.3.1. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı	51
2.4. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİNE	
YÖNELİK LİTERATÜR	53
2.4.1. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Teorik Çalışmalar.....	53
2.4.2. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Uygulamalı Çalışmalar	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARABAĞ SAVAŞININ İKİ ÜLKENİN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.1. KARABAĞ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	65
3.2. KARABAĞ'IN TARİHİ GEÇMİŞİ	66
3.3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI (KARABAĞ ZAFERİ).....	72
3.4. ŞUŞA BEYANNAMESİ	72
3.5. KARABAĞ ZAFERİNİN TÜRKİYE VE AZERBAYCAN SOSYO- EKONOMİK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	75
SONUÇ.....	77
KAYNAKÇA	81
ÖZGEÇMİŞ.....	88

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE AZERBAYCAN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE KARABAĞ DEĞERLENDİRMELERİ

Dursun Engin KARABULUT

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI

2022, 88 sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI (Danışman)
Doç. Dr. Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ
Doç. Dr. Murat AYKIRI

Azerbaycan-Türkiye arasındaki sosyo-ekonomik ilişkiler tarihten beri önemini korumaktadır. Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkiler karşılıklı olarak gelişmiş ve güçlenmiştir. Bu çalışmada, Türkiye ve Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik ilişkileri ve Karabağ savaşının etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

“Bir Millet-İki Devlet” olmanın gereği olan dostluk ve kardeşlik duyguları içerisinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri geleceğe yönelik olarak sağlam ve uzun vadeli projelerle devam etmektedir. İki ülkenin ilişkileri coğrafi yakınlıkları yanında, yaptıkları iş birlikleri ve anlaşmalar ile daha da güçlü hale getirilmiştir.

Türkiye ve Azerbaycan Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi gerçekleşmiş projeler ve 44 günlük Karabağ Savaşındaki işbirliği ile iki ülkenin gelecekte de birlik ve beraberlik içerisinde hareket edeceklerini göstermişlerdir.

İki ülkenin tüm sosyo-ekonomik konularda tarihi süreçten beri dostluk ve kardeşlik ilişkileri içerisinde olmalarına rağmen, mevcut dış ticaret rakamlarının olması gerekenden daha düşük olduğu, Karabağ Zaferinin ekonomik ilişkilerinin arzulanan düzeylere çıkmasına yardımcı olacağı sonucuna varılmıştır. Özellikle Zengezur koridorunun açılacak olmasının bölgesel ve uluslararası düzeyde önemli etkilerinin olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Azerbaycan Sosyo-Ekonomik İlişkileri, Dış Ticaret, Karabağ

ABSTRACT**MASTER THESIS****TURKEY-AZERBAIJAN SOCIO-ECONOMIC RELATIONS AND KARABAKH
EVALUATIONS****Dursun Engin KARABULUT****Advisor: Assist. Prof. Dr. Özge BUZDAĞLI****2022, 88 pages****Jury: Assist. Prof. Dr. Özge BUZDAĞLI (Advisor)
Assoc. Prof. Dr. Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ
Assoc. Prof. Dr. Murat AYKIRI**

Socio-economic relations between Azerbaijan and Turkey have been maintaining their importance since history. After Azerbaijan gained its independence in 1991, the political, economic, cultural and social relations between the two countries have mutually improved and strengthened. In this study, it is aimed to examine the socio-economic relations of Turkey and Azerbaijan and the effects of the Karabakh war.

Turkey-Azerbaijan relations continue with solid and long-term projects for the future within the feelings of friendship and brotherhood, which is a requirement of being “One Nation-Two States”. The relations of the two countries have been strengthened by their cooperation and agreements, as well as their geographical proximity.

With the cooperation of Turkey and Azerbaijan Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline, Baku-Tbilisi-Erzurum Natural Gas Pipeline, Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline and Baku-Tbilisi-Kars Railway and the cooperation in the 44-day Karabakh War, the two countries will also unite and operate in the future. They have shown that they will act in harmony.

It has been concluded that although the two countries have been in friendship and brotherhood relations since the historical process in all socio-economic matters, the current foreign trade figures are lower than they should be, and the Karabakh Victory will help their economic relations to reach the desired levels. It is thought that the opening of the Zangezur corridor will have significant regional and international effects.

Keywords: Turkey-Azerbaijan Socio-Economic Relations, Foreign Trade, Karabakh

KISALTMALAR DİZİNİ

AA	: Anadolu Ajansı
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	: Azerbaycan uluslararası işletme şirketi (Azerbaijan International Operating Company)
AKDITYK	: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ASELSAN	: Askerî Elektronik Sanayi
AZERTAC	: Azerbaycan Devlet Telgraf Ajansı
BOTAŞ	: Boru Hatları İle Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BÖP	: Büyük Öğrenci Projesi
BP	: British Petroleum
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum
BTK	: Bakü-Tiflis-Kars
BYEGM	: Basın Yayın Enformasyonu Genel Müdürlüğü
ÇSED	: Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirme
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKÖB	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
FMS	: Finansal İzleme Servisi
GGK	: Güney Doğalgaz Koridoru
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HAVELSAN	: Hava Elektronik Sanayii
HPBH	: Ham Petrol Boru Hattı
İHA	: İnsansız hava aracı
ISAF	: Uluslararası Güvenlik Yardım Gücü (International Security Assistance Force)
KBMG	: Kişi Başına Milli Gelir
KEİB	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KFOR	: Kosovo Force

KM	: Kilo Metre
KÖKSAV	: Kök Soy ve Stratejik Araştırmalar Vakfı
M	: Metre
M ³	: Metre Küp
MASAK	: Mali Suçları Araştırma Kurulu
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MKEK	: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu
M.Ö.	: Millattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
ORSAM	: Ortadoğu Araştırma Merkezi
ROKETSAN	: Roket Sanayii ve Ticaret AŞ
SCD	: Şah Deniz Konsorsiyumu
SCP	: Güney Kafkasya Boru Hattı
SİHA	: Silahlı insansız hava aracı
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TAİ-TUSAŞ	: Türk Havacılık ve Uzay Sanayii
TAKM	: Avrasya Askerî Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilâtı
TANAP	: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı
TAP	: TransAdriyatik Boru Hattı
TASAM	: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TKAE	: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜDEV	: Türk Devlet ve Topulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı

- TÜRKSAM : Türkiye Stratejik Analizler Merkezi
TÜRKSOY : Türkiye Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi
TÜSİAB : Türk Sanayici ve İş Adamları Beynelhalk Cemiyeti
YÖK : Yüksek Öğretim Kurumu

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Yıllara Göre Azerbaycan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri	30
Tablo 2.2. Azerbaycan'ın 2020 yılı Ticari Partnerleriyle Dış Ticaret Hacimleri Dağılımı.....	34
Tablo 2.3. Türkiye'nin Azerbaycan'la olan Dış Ticareti (Bin \$)	35
Tablo 2.4. 2016-2020 Döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'la Dış Ticaretindeki İlk On Ürün (Bin \$)	39
Tablo 2.5. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Teorik Çalışmalar	56
Tablo 2.6. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Uygulamalı Çalışmalar	61

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1. Türkiye'nin Azerbaycan'la Olan Dış Ticaretinin Yıllara Göre Seyri	38
Şekil 2.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC).....	44
Şekil 2.3. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE).....	47
Şekil 2.4. Tarans Anadolu Boru Hattının Geçişi (TANAP)	49
Şekil 2.5. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu.....	52
Şekil 3.1. Dağlık Karabağ'ın Coğrafi Konumu	65

ÖNSÖZ

Tez çalışmam süresince desteğini esirgemeyerek, akademik bilgi ve görüşleriyle katkıda bulunan çok değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Özge BUZDAĞLI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez jürimde bulunarak, değerli yorum ve katkılarını benimle paylaşan Doç. Dr. Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ ve Doç. Dr. Murat AYKIRI'ya çok teşekkür ederim.

Hayatım boyunca benden desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme; tez çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen babam Prof. Dr. Kerem KARABULUT'a teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2022

Dursun Engin KARABULUT

GİRİŞ

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti, dünyadaki ilk Türk ve Müslüman Cumhuriyet olma unvanına sahiptir. Bu yönüyle, Türkiye Cumhuriyeti’nden beş yıl önce kurulan bir devlettir. 1918 yılında kazanılan bağımsızlığın 1920 yılında sona ermesi ve Azerbaycan’ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne (SSCB) bağlı bir ülke olması, Türkiye ile ilişkilerini SSCB’nin planlamaları ve yönlendirmeleri doğrultusunda şekillendirmiştir. Bu nedenle, SSCB ile ABD arasındaki soğuk savaş sürecinin yaşandığı 1991 yılına kadar Türkiye-Azerbaycan arasındaki sosyo-ekonomik ilişkiler istenildiği yakınlıkta gerçekleştirilememiştir. 1991 yılında SSCB’nin dağılmasıyla Azerbaycan tekrar bağımsızlığına kavuşmuş ve böylece Türkiye ile sosyo-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi imkânı yakalanmıştır. Bu çerçevede, 1991 yılından günümüze kadar iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkileri sürekli gelişme göstermiştir. Örneğin, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1992 yılında yaklaşık 213 milyon iken, 2020 yılında 4 milyar 159 milyon dolara yükselmiştir. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri SSCB’den sonraki 30 yılda yoğunluk kazansa da, tarihin her döneminde iki ülkenin birbirlerine olan ilgisi ve bağlılığı sürmüştür.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki tek kara sınırı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti iledir. Nahçıvan ile olan sınır kapısı (Dilucu), 1990 yılından sonra Kafkasya ve Orta Asya’ya “giriş kapısı” olarak hayati bir görev üstlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün “Türk Kapısı”, Kazım Karabekir Paşa’nın “Şark Kapısı” olarak tanımladığı Nahcivan kapısı, Karabağ zaferinden sonra çok daha önemli hale gelmiştir. Çünkü, Türkiye’den açılan bu kapı Zengezur koridorunun açılmasıyla birlikte doğrudan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine kara ve demir yolu bağlantısı sağlanmış olacaktır.

Türkiye-Azerbaycan sosyo-ekonomik ilişkileri iki ülkenin tarihsel bağlarıyla birlikte ele alınması gereken bir konudur. Çünkü bu ülkelerin ilişkileri, uluslararası ilişkilerdeki “menfaat maksimizasyonu” prensibi ile değerlendirilemeyecek kadar derindir. Bu çerçevede çalışmada, Türkiye ve Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik ilişkileri ve Karabağ savaşının etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, bağımsızlık sonrası Türkiye-Azerbaycan tarihi ve sosyal ilişkileri eğitim, turizm, askeri ve kültürel alanda siyasi dönemler itibariyle incelenmiştir. İkinci bölümde, iki ülkenin ekonomik ilişkileri, enerji projeleri ve ulaşım

ilişkileri istatistiki veriler ve işlerlik kazanan projeler kapsamında değerlendirilmiş ve Türkiye-Azerbaycan sosyo-ekonomik ilişkilerine yönelik literatür araştırması özetlenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Karabağ savaşının iki ülke ilişkilerine etkisinin araştırılmasının yanında, tarihi süreç içerisinde Karabağ konusunda yaşanan gelişmeler ve geleceğe dönük olarak Karabağ zaferinin etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonuç kısmında ise Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik politika önerilerinde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİYE-AZERBAYCAN TARİHİ VE SOSYAL İLİŞKİLERİ

1.1. AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Azerbaycan, Resmi adıyla Azerbaycan Cumhuriyetidir. Güney Kafkasya'da Avrupa ile Asya arasında, Hazar Denizi'nin batısında yer almaktadır. 18 Ekim 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden (SSCB) ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü, yüzölçümü 86.600 km², nüfusu ise 2020 yılı verilerine göre 10 milyon 110 bin civarındadır. Bakü, Hazar Denizi'nin en büyük ve en iyi limanı olan ve uzun zamandan beri cumhuriyet petrol endüstrisinin merkezi olan antik bir şehirdir. Bakü şehrinin nüfusu yaklaşık 2,5 milyondur. Ülke nüfusunun %99'u Müslümandır. Azerbaycan uzun yıllardır petrol ve gaz rezervleriyle tanınması nedeniyle Odlar Yurdu olarak da adlandırılmıştır. Azerbaycan'da konuşulan Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesine en yakın olan dil özelliğini taşımaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti üniter yapıya sahip cumhurbaşkanlığı sistemi ile yönetilmektedir. 5 yılda bir Halk tarafından seçilen, şu anki cumhurbaşkanı İlham Aliyev'dir. Ülkenin resmi dili Azerbaycan Türkçesidir. Resmi para birimi Manat'tır. Azerbaycan bayrağındaki "mavi renk Türklüğü, kırmızı renk çağdaşlığı ve demokrasiyi, yeşil renk İslam'ı" ifade eder. Azerbaycan'ın, kuzeyde Rusya'nın sınırları içerisinde bulunan Dağıstan, batıda Ermenistan, kuzeybatıda Gürcistan, güneybatıda Türkiye, güneyde İran ve doğuda Hazar Denizi ile sınırı bulunmaktadır. Ayrıca Hazar Denizi aracılığıyla Kazakistan ve Türkmenistan'la sınırları vardır. Kendisine bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin ise Ermenistan, İran ve Türkiye ile kara sınırı bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Dağıstan'la sınır uzunluğu 390 km, Gürcistan'la 380 km, Ermenistan'la 1007 km, İran'la 756 km, Türkiye (Nahçıvan) ile de 17 km'dir (Qasımlı, 2015: 157-158).

Ülkede yaşayan nüfusun %90,6'sı Azerbaycan Türkü, %2,2'si Lezgiler, %1,8'i Ruslar, %1,5'i Ermeniler ve %3,9'u diğer azınlıklardan oluşmaktadır. Azerbaycan'da her kilometre kareye yaklaşık 92 kişi düşmektedir. Nüfus bakımından Güney Kafkasya devletleri arasında birinci, dünyada ise 84. sıradadır (Ticaret Bakanlığı, 2021: 5).

Ülke toprakları maden dışı enerji, maden ve birçok yararlı yer altı kaynakları bakımından zengindir. Azerbaycan, 2.200 milyar m³ doğalgaz, 7 milyon varil petrol rezervine sahiptir (Azstat, 2021). Ülke topraklarının %70'i gaz ve petrol rezervleriyle kaplıdır. En çok gaz ve petrol rezervleri Hazar Denizi'nin Şelf bölgesinde, Apşeron yarımadasında, Apşeron ve Bakü burunlarındadır (Qasımlı, 2015: 159).

1.2. AZERBAJYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI ÖNCESİ KISA TARİHİ

Azerbaycan yaklaşık iki asır boyunca ilk önce Çarlık Rusya ve ardından Sovyetlerin kontrolü altına girmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle bağımsızlığını kazanarak uluslararası toplumun özgür bir üyesi haline gelmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını, ulus kimliğini, demokrasiye geçiş ve yeniden yapılanmasını sağlamasıyla beraber birçok önemli sorunla da karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği döneminden kalan olumsuz etkileri yok etmek için önemli çaba içerisinde olan Azerbaycan, gelişmiş bir ulus devleti inşa etmek, totaliter bir düzenden demokratik bir düzene geçiş yapmak, sosyalist düzenden piyasa sistemine geçmek, kapitalizmle yüzleşmek gibi önemli adımlar atan ülke konumundadır. Ülke bunları düzene sokmasının yanı sıra, Rusya'nın göstermiş olduğu baskı ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgaliyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. Yaşamış olduğu bu savaş yüzünden zorunlu göç ve kaçkınlar olarak tanımlanan bir milyondan fazla Azerbaycan vatandaşının iç göç yaşamalarına, yardıma muhtaç hale gelmelerine, evsiz kalmalarına, o dönem için ve ilerleyen dönemde önemli diğer sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır (Elma, 2015: 190).

Azerbaycan konumu itibarıyla belli dönemlerde Osmanlı, Akkoyunlu, Selçuklu, Emevi, Abbasi, Sasani, İran ve Rus egemenliği altında bulunmuştur. Ayrıca, ülke Roma ve Moğol istilalarıyla karşılaşmıştır. Azerbaycan isminin anlamı ve nereden geldiği hakkında birçok düşünceler olmakla birlikte, geçmişte ateşi, doğal gazın ve petrolün sağladığı Mecusi tapınaklarıyla bağlantılı olarak "Odlar Yurdu" yani "ateş ülkesi" anlamı ön plana çıkmaktadır (Swietochowski, 1988: 19-20; Mahmudlu, 2003: 63-78).

Azerbaycan'ın İslamiyet'e geçişi 7. Yüzyılda Abbasi ve Emevilerin hakimiyet kurmasıyla gerçekleşmiştir. Ayrıca bazı Türk tarihçiler, M.Ö. 6. ve 7. yüzyıllara hatta 3. ve 4. Yüzyıla Saka ve İskit Türklerine Azerbaycan tarihini dayandırmaktadırlar (Elma,

2015: 191). 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sürekli hakimiyet değiştirerek sonunda 1639 yılında İran Hükümdarlığı kontrolüne girmiştir. Fakat 18. yüzyılda İran'ın hakimiyeti yitirmesiyle Azerbaycan'da Bakü, Revan, Gence, Talış, Şirvan, Karabağ, Şeki ve Kuba gibi feodal hanlıklar kurulmuştur (Saray, 1993: 13-14).

16. ve 17. yüzyıllarda İran'ın zayıf düşmesi ve Osmanlı devletinin bölgeye gereken önemi verememesi ile işgallere başlayan Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'a saldırıları artmıştır. Rusya 1813 tarihinden itibaren Karabağ'ın işgaline başlamış ve 1828 yılına kadar Karabağ, İran ve Rusya arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. İran, Çarlık Rusya ile savaşları kaybedince Karabağ, Aras Nehrinin kuzeyinde bulunan Gence, Nahçıvan, Revan, Şirvan, Bakü, Şeki, Kuba ve Derbent gibi bölgeler 1813 yılında yapılan Gülistan ve 1828 yılında yapılan Türkmençay anlaşmalarıyla Rusların egemenliğine geçmiştir. Aras Nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının üçte ikisini oluşturan kısım da İran'a bırakılarak Azerbaycan tarihi bakımından ikiye bölünme gerçekleşmiştir (Saray, 1993: 17-21; İsmayılov, 1993: 203-206).

1905 Rus Devrimi ve 1917 Bolşevik Devrimiyle Rusya'daki siyasal uyanışı belirlemeye başlayan modern ideolojiler, özgür basın ve siyasi partiler vb. Azerbaycan'a yansiyarak Batılılaşma, İslamcılık, Türkçülük, ademi merkeziyetçilik ve sosyalizm gibi siyasal düşünceler Rus ve Osmanlı modernleşme adımları paralelinde ortaya çıkmıştır. Böylelikle hızlıca gelişen bu adımlar ilerleyen dönemde 1918'deki bağımsızlık ve ilk demokrasi hareketlerinin temelini oluşturmuştur (Elma, 2015: 192).

1917 Bolşevik Devrimiyle bölgede yeni bir dönem başlamıştır. Aynı tarihte geçici Rus Hükümeti tarafından Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan bölgesinin yönetimi için "Kafkasya Özel Komitesi (Transkafkasya Komiserliği)" adında Tiflis'te bir düzen oluşturulmuştur. 5 Ocak 1918 yılında ise Bolşevikler tarafından düzen bozulmuş, daha sonra bu ülkeler 18 Ocak 1918 yılında bir araya gelerek Transkafkasya Seymi'ni (Mavera-i Kafkas Seymi) kurmuşlardır. Fakat kendi aralarında iç ve dış politikalarda önemli anlaşmazlıklara düşmeleri ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle bu düzen de son bulmuştur. Böylelikle Mehmet Emin Resulzade'nin komutanlığında 28 Mayıs 1918 yılında Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir (Balayev, 1993: 244; Saray, 1993: 29). İki yıl devam edebilen

bu Cumhuriyet 27 Nisan 1920 yılında Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir. 1922 yılında Rusya'nın etkisiyle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarafından "Transkafkasya Fedarasyonu" kurularak Azerbaycan Kafkasya Ötesi Sosyalist Fedaral Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini almasıyla Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerden biri haline gelmiştir (Elma, 2015: 193).

Sovyetler Birliği, Azerbaycan halkının eğitim, sağlık, sanayileşme alanlarında pozitif büyümeleri yönünde fayda sağlasa da aslında kültür, kimlik, özgürlük, demokrasi gibi hususlarda tarihin ve tecrübenin olumsuz bir parçası olmuştur. Böylelikle Azerbaycan'ın içerisindeki yatırımlarda, kaynak kullanım, verimlilik ve dağıtımında adaletli bir paylaşım yapılmadığı ifade edilebilir.

Azerbaycan için Çarlık dönemi dahi göreceli olarak Sovyet döneminden daha uygun bir dönemdir. Çünkü Sovyetler döneminde uzun süre, özellikle Haydar Aliyev Komünist parti içinde önemli bir görev elde edene kadar Azerbaycan ve Nahçıvan'a önemli bir kaynak transferi ve yatırım yapılamaz. Tam tersine, birliğin tarım ve petrol ürünleri ihtiyacının karşılandığı sömürülen bir ülke konumunda bırakılır. 1930 tarihinde münevver kıyımı, Azerbaycan'ı derinden etkilemiş, ülkedeki birikimli Kafkas geleneğiyle yoğrulmuş insanların, Avrupa kültürüyle bağlantılar kuran aydınları bir anda yok edilmiş, böylelikle yeni önderlerin yetişmesi zaman almıştır. Tarihe bakıldığında, 1930 tarihlerinde Azerbaycan'ın önde gelenlerine karşı baskı, şiddet, ölüm, zorunlu göçe maruz bırakmak gibi uygulamalar sonucunda ülkede yaşayan birikimli insan kaynağının yok edildiği vurgulanır (Elmalı, 2015: 193).

Sovyet sisteminin bir taraftan ideolojik ve siyasal alanlardaki eksikliği, ideolojiye olan bağlılığın yok olması, ekonominin üretimden uzaklaşması, katı bir yönetim şekli izlemesi onun çökmesine neden olmuştur. İlerleyen zamanlarda Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliğinde yapmaya çalıştığı yenilikler yetersiz kalmış ve blok içerisindeki Doğu Avrupa'da sistemin çökmesiyle sonuçlanmıştır.

Sovyetler Birliği'nde Andropov ve Gorbaçov'un yaptığı yenilikler ve yeniden yapılanma politikaları, Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan'da milliyetçiliği teşvik etmiş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etme çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Andropov ve sonrasında Gorbaçov'un Brejnev dönemindeki yıkımları ve görevi kötüye kullanmaları ortadan kaldırmak amacıyla özellikle Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk ve

Müslüman ülkelerine ağırlık vermiş olmalarına bağlı olarak Moskova ile bu ülkeler arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Ülkedeki üst düzey yöneticilerin işlerine son verilmesi, ülkelerin karşılıklı kültürlerinin birbirlerine dayatılmasının doğru olmadığını, gelişmiş milliyetçiliğin artmasını engellemediğini vurgulamaktadır. Özgürlük düşüncesi kavramı olmasa da işine son verilen önderler Moskova'ya karşı milliyetçilik düşüncesini tetiklemişlerdir. Bu gelişmeler Sovyetlerin iflasına sebep olmuş ve bağımsızlığa giden bu çabalarla Rusların kontrolündeki Sovyet sisteminin çökmesine yol açmıştır. Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman ülkeler Moskova'daki 1991 darbesini desteklemiş ve kendi içlerindeki Komünist Partileri kapatmışlardır (Roy, 2009: 180-181).

Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra, bağımsızlığını ilan etmeden önce Azerbaycan'ın yönetiminde olan Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesine yönetimin sessiz kalması halk tarafından isyanlara, ayaklanmalara ve bağımsızlık düşüncesinin ağır basmasına neden olmuştur. Bu karışıklık 20 Ocak 1990 yılında Kızıl ordunun Bakü'ye girmesiyle önlenmeye çalışılmıştır. Resmi rakamlara göre 744 kişi yaralanmış, 131 kişi ölmüş ve 400 kişi gözaltına alınmıştır. Bu yaşananlar Azerbaycan tarihine Kara Yanvar, Yirmi Yanvar veya Kanlı Yanvar gibi isimlerle geçmiştir (Cafersoy, 2001: 24).

SSCB'nin dağılmasıyla, Doğu Avrupa'dan Orta Asya'ya ve Kafkaslara kadar geniş bir coğrafyada yeni ve bağımsız ulusların tarih sahnesinde yerlerini almaları, demokrasiye yönelmeleri, yeni bir dünya düzeninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler, Orta Asya ve Kafkasları uzun bir aradan sonra dış dünyaya açtığı gibi, kısa zamanda genelde bütün bölgeyi, özelde ise Güney Kafkasya'yı dünyanın ilgi odağı haline getirmiştir (Elma, 2015: 200).

1991 yılı itibariyle Sovyetler Birliği varlığını devam ettiremeyerek dağılmıştır. Dağılma sonrası, Doğu Avrupa ülkeleri olan Polonya ve Macaristan başta olmak üzere, Baltık ülkeleri, Orta Asya ülkeleri ve Kafkasya'daki bir çok ülke bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

1.3. BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİYE-AZERBAYCAN TARİHİ İLİŞKİLERİ

Sovyetler Birliğinin son zamanlarında ekonomik, siyasi ve sosyal her alanda yıkımlar yaşanmıştır. 1985 tarihinden itibaren SSCB oluşan krizi bastırmak için bölgenin

tüm olanaklarını kullanmaya çalışmış ve yeniden inşa çalışmalarına başlasa da başarılı olamamıştır. Sovyet yönetiminin ağır politikaları sonrası ülkeler arasında milli düşünceler, kendine dönüş fikirleri artınca SSCB'nin dağılması kaçınılmaz olmuştur.

126 ırktan oluşan Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu 1991'de 15 Cumhuriyet SSCB'den ayrılmıştır. Bu cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan, 18 Ekim 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan kendi politika ve devlet sistemini kurma çalışmalarında sorunlar ve baskılar yaşamıştır. Karabağ Özerk Bölgesi'nin savaş halinde olması, ülkede işsizlik, yolsuzluk, enflasyon, ekonomik, sağlık, eğitim, güvenlik gibi sorunlar en üst düzeye ulaşmıştır. Fakat demokrasiye geçiş ve devletin yeniden şekillenmesi konusunda güçlü adımlar atılmıştır. Azerbaycan özellikle devletin, siyasi, idari, ekonomik kurumların yeniden şekillenmesine önem vermiştir. Bütün bu düzenlemeler ve çalışmalar Sovyet sonrası bağımsız devlet kurma ve modernleşme çabaları doğrultusunda olmuştur (Elma, 2015: 195).

5 Şubat 1991 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin meclis kararı ile ülke "Azerbaycan Cumhuriyeti" adını almıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı devlet bayrağı olarak kabul edilmiştir (Qasımlı, 2015: 173).

SSCB dağıldıktan sonra Azerbaycan'da yapılması gerekenler arasında: Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtmak ve korumak, Ermenistan'ın saldırılarına son vermek, diktatörlükten demokrasiye, planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş gibi düzenlemelerin yapılması en önemli konular olarak ön plana çıkmıştır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan farklı ülkelerle ilişkiler kurmaya başlamıştır. Romanya, Pakistan, İsviçre, ABD gibi toplamda 116 ülke Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmiş ve 70 yabancı devletle diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Azerbaycan 14 uluslararası teşkilata üye kabul edilmiştir. 1991 yılında "İslam Konferansı Teşkilatı", 1992 tarihinde "Ekonomik İş Birliği Teşkilatına", 2 Mart 1992 yılında "Birleşmiş Milletler Teşkilatına" üye olmuştur. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan tarihindeki önemli gelişmeler aşağıdaki başlıklardaki gibi özetlenebilir.

1.3.1. Ayaz Mutallibov Dönemi (1990-1992)

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu kabul eden ilk ülke olan Türkiye 25 Mayıs 1991'de Bakü'de konsolosluk ve 14 Ocak 1992'de

büyükelçilik açmıştır. SSCB zamanında zayıf kalan iş birliği bağımsızlıktan sonra Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın karşılıklı diplomatik ilişkileri güçlenmeye başlamıştır. Bunun üzerine Azerbaycan 1992'nin Ağustos ayında Türkiye'de ilk büyükelçiliğini açmıştır (Salmanlı, 2007: 20).

1992 yılından itibaren Türkiye ile hızla gelişen bağlarını devam ettiren Mutallibov, Türkiye ile 11 maddeden oluşan dostluk, iş birliği ve iyi komşuluk antlaşması imzalamıştır. Fakat bu antlaşma Azerbaycan meclisi tarafından kabul edilmemiştir. Kabul edilmemesinin nedeni, Azerbaycan'da yaşanan iç sorunlar ve Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal altında olmasıdır denilebilir (Farzali, 2011: 40).

29 Şubat 1992 tarihinde dönemin Başbakanı Hasan Hasanov ile Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Türkiye Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan ve Devlet Bakanı Şerif Ercan arasında Bakü'de imzalanan anlaşma ile Türkiye Azerbaycan'a gerekli sayıda alfabe basımını üstlenmiştir. Bu çerçevede, karşılıklı öğrenci eğitimi vermeyi, her türlü eğitim alanında yardımlaşmanın sağlanması hedeflenmiştir (Farzali, 2011: 44).

Mutallibov'un istifasından sonra üç ay görevde kalan Yakup Memmedov yeni adımlar atmaya çalışmıştır. Bunun üzerine 13 Mart 1992'de iki ülke arasında "enerji alanında iş birliği protokolü" imzalanmıştır. 2-3 Mayıs 1992 yılında Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, Yakup Memmedov'un isteği üzerine Bakü'ye gitmiş ve gereken anlaşmaları yaparak 2000 Azerbaycanlı öğrenciye Türkiye'de burslu eğitim olanağı sağlanması sözü vermiştir. İkili görüşmelerde Karabağ sorunu her zaman ele alınmıştır (Kalafat, 2004: 382 -383).

18 Mayıs 1992 tarihinde Ermeni birliklerinin Nahçıvan bölgesine doğru işgale başlaması üzerine Türkiye Kars Antlaşmasını işaret ederek Nahçıvan'ın toprak bütünlüğünü koruması için Nahçıvan'a Askeri ordu yollayacağını dile getirmiştir. Böylelikle Ermenistan'ı uyararak bölgedeki yeni bir savaşın başlamasını engellemiştir (Arpaçukuru, 2018: 25)

Yakup Memmedov görevden ayrıldıktan sonra yerine geçici olarak Halk Cephesinden İsa Kamberov cumhurbaşkanı olmuştur. Bu dönemde 28 Mayıs 1992 tarihinde Süleyman Demirel ve Nahçıvan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve ekibinin

katılımıyla Nahçıvan ile Türkiye'nin sınırı olan Aras Nehrinin üzerine Hasret-Umut adı verilen 280 metre uzunluğunda karayolu köprüsü açılmıştır (Arpaçukuru, 2018: 25).

1.3.2. Ebulfey Elçibey Dönemi (1992-1993)

Elçibey SSCB'nin politikalarına uzak durmuş, Batı yanlısı bir politikaya yönelmiş, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine önem vermiş ve Türkiye ile ilişkilerin en üst seviyeye getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu amaçla 24-27 Haziran 1992 tarihinde ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye gelerek İstanbul'da yapılan "Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİB)" zirve toplantısında bulunmuştur. Elçibey, 25 Haziran'da İstanbul'da "KEİB anlaşmasını ve Boğazlar Beyannamesini" imzalamıştır (Salmanlı, 2007: 26).

Elçibey bir sonraki ziyaretini 28 Ekim-5 Kasım 1992 tarihleri arasında 9 günlüğüne Türkiye'ye gelerek Cumhuriyet Bayramı Kutlamasına katılmış daha sonra 31 Ekim'de Ankara'da gerçekleştirilen "İlk Türk Devletleri Zirvesine" katılmıştır. 2 Kasım 1992 yılında Ankara'da Azerbaycan Büyükelçiliği açılmış, ilk büyükelçi olarak Mehmet Nevruzoglu atanmış ve karşılıklı şekilde suçluların iadesi, ulaşım ve ticaret konularında anlaşmalar yapılmıştır. Bu yapılan anlaşmalar içinde 12 maddeden oluşan İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması önem arz etmektedir. Bu anlaşma, 10 yıllık bir süre için yapılmış, daha sonra 5 yıl daha uzatılmıştır. Yapılan bu anlaşmalar sonucunda ekonomik alanda ilişkilerin geliştirilmesi için Türk iş adamlarının Azerbaycan'daki yatırımlarına vergi kolaylığı sağlanmıştır. Bu dönemde yapılan ticari anlaşmalarla karşılıklı olarak birbirlerine en fazla yardım eden ülke konumunda olmaları belirtilmiştir (Babayeva, 2013: 21).

11 Ağustos 1992 tarihinde Türkiye-Azerbaycan arasında Askeri İşbirliği Anlaşması yapılmıştır. Elçibey 1992 yılının Ağustos ayında milli ordu oluşturulması için çalışmalar başlatmıştır. Böylece, Azerbaycan 15 bin asker ve gönüllülerden oluşan bir orduya sahip olmuştur. Türkiye bütün bu çalışmaları desteklemiş, ordudaki askerlere eğitim vermek için alanında gelişmiş askerleri Azerbaycan'a göndermiş ve oradan da askerlerin eğitimi için Türkiye'ye getirmiştir (Babayeva, 2013: 22).

1993 Mart ayında iki ülke arasında Azerbaycan petrolünün Ceyhan'a taşınması için gizli anlaşma yapılmıştır (Arpaçukuru, 2018: 28).

1.3.3. Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)

Aliyev 8-11 Şubat 1994 tarihinde dört günlük Türkiye ziyaretinde 10 yıl süren Dostluk ve İşbirliği Anlaşması dışında kültürel ve bilimsel, yatırım, ticaret iş birliği içeren 15 anlaşma yapılmıştır. Yapılan anlaşmalardan bir tanesi 10 yıllık olan “Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” ilerleyen yıllarda uzatılabilecek biçimde yapılmıştır. Anlaşmaya göre, iki ülke arasında sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve birçok alanlarda geliştirilecek ikili ilişkiler ve bölgesel sorunlar, uluslararası meselelerde gereken yardımlar yapılacaktır (Babazada, 2017: 20). Bu anlaşmada, Elçibey döneminde petrolün Türkiye üzerinden Avrupa’ya gönderilmesi alanında yapılan anlaşmanın geçerli olacağına, iki ülkeden birinin savaşa girmesi karşılığında her türlü desteğin sağlanması da yer almaktadır. Bu çerçevede anlaşmasına göre Azerbaycan’a verilmesi gereken 15 milyon dolarlık kredinin 10 milyon dolarına işlerlik kazandırmasına yönelik anlaşma da yapılmıştır (Aliyev, 2017: 39). İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak 1994 yılında Türk iş adamları ile iş birliği yapılarak “Azerbaycan Türk Sanayici ve İş Adamları Beynelhalk Cemiyeti (TÜSİAB)” kurulmuştur (Babaşova, 2018: 40).

Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde pozitif yönde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Önemli adımlardan biri, 31 Temmuz 1996 yılında “Yatırımların Teşviki ve Korunması”, diğeri ise 1 Ocak 1998’de Türkiye ile Azerbaycan Arasında “Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşmasıdır”. Askeri konularda da ilişkilerin gelişmesi için birçok adım atılmış 10 Haziran 1996 yılında “Askeri Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş Birliği Anlaşması” yapılmıştır (Karaman, 2012: 37-38).

5 Mayıs 1997 yılında imzalanan önemli anlaşmalardan biri Stratejik Ortaklık Deklarasyonu’dur. Bu anlaşmaya göre, Azerbaycan petrolünün Türkiye vasıtasıyla Avrupa’ya taşınması, Ermenistan’a karşı yaptırım uygulanması, Türkiye’den Ermenistan tarafına herhangi bir alışveriş yapılmayacağı gibi konular konuşulmuştur (Salmanlı, 2007: 39).

1.3.4. İlham Aliyev Dönemi (2003-)

Aliyev iktidarında ülke her açıdan güçlenmiş, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının açılmasıyla Azerbaycan, Avrupa ile Çin arasında adeta bir lojistik merkez haline gelmiştir.

Aliyev'in Türkiye ile gerçekleştirdiği "Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın", karşılıklı ve ekonomik ve ticari birlikteliğin ileri aşamada anlaşmalara vesile olacağı düşünülmüştür. Bunun dışında karşılıklı olarak "Gümrük Alanında İş birliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması", "Sınai Mülkiyetin Korunmasına Dair İş birliği Anlaşması" ile "Sivil Havacılık Alanında İş birliği Geliştirme Protokolleri" imzalanmıştır. 30 Haziran 2005 yılında iki ülke arasında Teknik İşbirliğine İlişkin Protokol ve Veterinerlik Alanında İşbirliğine İlişkin Anlaşma şeklinde birçok anlaşma ve protokoller yapılmıştır (Aliyev, 2017: 43-44). 13 Temmuz 2006'da Ceyhan'da Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattının açılışı gerçekleştirilmiştir.

Aliyev iktidara geldikten sonra Türkiye ile olan sosyo-ekonomik ilişkileri en üst düzeye çıkarmıştır. Türkiye iş adamları tarafından yapılan yatırımlar açısından Azerbaycan'da en çok paya sahip olan ülke konumundadır. Karşılıklı anlaşmalar içinde en önemli olanları, Bakü-Tiflis-Erzurum ve Bakü-Tiflis-Ceyhan doğalgaz boru hattı projeleridir. Bu projeler Azerbaycan'daki üretilen enerji kaynağının dünya piyasasına taşınmasının ve Türkiye'nin önemini ortaya koymaktadır. Bu yolla Azerbaycan dünya ekonomisine ulaşma şansını yakalamıştır. Ayrıca Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi ile Avrupa'dan Asya'ya gidiş gelişin planlaması yapılarak ülkeler arasında ticari ilişkiler kolaylaştırılmaya çalışılmıştır (Aliyev, 2017: 44). 2011 Haziran ayında iki ülkenin enerji bakanlarının imzaladığı Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Azerbaycan'da çıkarılan gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya götürülmesi ve Türkiye'nin gaz alımını içermektedir (Babayeva, 2013: 153). 2012 yılında yapılan TANAP projesi enerji iş birliği anlaşması birlikteliği daha da ileriye götürmüştür.

25 Ekim 2011 yılında ilk kez İzmir'de yapılan Birçok ülkeyle Yüksek Düzeyli İş birliği Konseyi yapılmıştır. Bu anlaşmalar içinde; "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti arasında meteoroloji alanıyla ilgili mutabakat zaptı", "Azerbaycan Devlet Telgraf Ajansı (AzerTac) ve Türkiye'nin Anadolu Ajansı (AA) arasında işbirliği anlaşması", "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkiye

Cumhuriyeti arasında ormancılık alanında mutabakat muhtırası”, “basın ve bilgi alanında işbirliği protokolü”, “polis eğitimi alanında işbirliği protokolü”, “enerji alanında işbirliği protokolü”, “yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması”, “Azerbaycan Diplomasi Akademisi ve Türkiye Diplomasi Akademisi arasında işbirliği hakkında anlaşma protokolü” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 47).

11 Eylül 2012 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasındaki toplantıda birçok konu ele alınmış ve çözüm yolları aranmıştır. Toplantılar sonucunda, “Bakü Devlet Üniversitesi ve Yunus Emre Enstitüsü arasında Türkoloji Projesi işbirliği projesi”, “Azerbaycan Televizyon ve Radyo Kapalı Anonim Şirketi ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu arasında işbirliği protokolü”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Ulaştırma Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı arasında kombine yük geliştirme anlaşması”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı arasında diplomat değişimi mutabakat zaptı”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında arama ve kurtarma hizmetlerinin koordinasyonu anlaşması”, “teknik düzenleme, standardizasyon, uygunluğun değerlendirilmesi, akreditasyon ve metroloji alanında işbirliği mutabakat anlaşması” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 48).

13 Kasım 2013 tarihinde Ankara’daki toplantıda yapılan anlaşma ve protokoller arasında; “Azerbaycan ve Türkiye Hükümetleri arasında bilim ve teknoloji işbirliği protokolü”, “Türkiye’nin Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Azerbaycan’ın İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı arasında bilim, teknoloji, sanayi ve girişimciliği güçlendirmek amacıyla bir mutabakat zaptı”, Azerbaycan ve Türkiye Hükümetleri arasında “uluslararası kombine yük taşımacılığı anlaşması”, “güvenlik işbirliği anlaşması”, “iş gücü, etkileşim, çalışma faaliyetleri hakkında anlaşma” ve “çalışma sosyal güvenlik ve istihdam alanında işbirliği anlaşması” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 49).

15 Ocak 2015 tarihinde iki ülke arasında; Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası bünyesindeki Finansal İzleme Servisi (FMS) ile Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Mali Suçları Araştırma Kurulu Başkanlığı (MASAK) arasında “kara para aklama ve terörizmin finansmanı ile ilgili finansal istihbarat değişiminde işbirliğine dair mutabakat muhtırası”, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Gümrük Komitesi ile Türkiye

Cumhuriyeti'nin Gümrük ve Ticaret Bakanlığı arasında “gümrük konularında ortak komite kurulması hakkında mutabakat zaptı” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 51).

15 Mart 2016 tarihinde iki ülke arasında; Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında “askeri-sivil personelin sosyal ve kültürel amaçlı değişimi protokolü”, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında “diplomatik temsilcilik ve konsolosluk çalışanları aile üyelerinin maaşlı iş faaliyetleriyle ilgilenmeleri” ile ilgili anlaşma, Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanlığı arasında “adli tıp alanında işbirliği anlaşması”, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında “sürücü belgelerinin karşılıklı tanınması ve değişikliği hakkında sözleşme ve teknik işbirliği protokolü” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 52).

31 Ekim 2017 yılında iki ülke arasında; “Yükseköğretim alanında iş birliğine yönelik mutabakat zaptı” imzalanmıştır. 27 Şubat 2020 tarihinde iki ülke arasında; “Rekabet Kurumu ile Azerbaycan arasında Ekonomi Bakanlığına Bağlı Anti-Tekel ve Tüketici Piyasası Kontrolü Devlet Hizmetleri arasında da iş birliği protokolü” imzalanmıştır (Rekabet Kurumu, 2020: 32). En son Karabağ zaferi sonrası iki ülke liderlerinin 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa'da imzaladıkları “Şuşa Beyanamesi”ne göre, Türkiye ve Azerbaycan'ın bundan sonraki tüm ilişkilerinde karşılıklı dayanışma içinde olacakları ve adeta her ülke diğerinin “güvenlik sigortası” görevini üstleneceği vurgulanmıştır.

Genel olarak bakıldığında, Türkiye Azerbaycan ilişkileri geçmişten günümüze kadar bir uyum içinde gelişmiş, ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak Kafkasya bölgesinde iki ülke de sürekli konumlarını güçlendirmiş, Karabağ zaferinin elde edilmesinde iki ülkenin güçlü dayanışması etkili olmuş ve geleceğe yönelik bu iki ülkenin dayanışma içerisinde olacakları tüm beyanatlari ve çalışmalarıyla kanıtlanmıştır. İlişkilerin bu düzeyi tarihin derinliklerinden gelen bağların sağlamlığıyla ilgilidir. Örneğin, 1918 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan'ın kuruluşu sırasında, “Azerbaycan alemi İslamda kurulan ilk cumhuriyettir ve bu cumhuriyet küçük Türkiye'dir” söylemi, Mustafa Kemal Atatürk'ün, “Azerbaycan'ın kederi kederimiz, sevinci sevincimizdir” ifadesi, Haydar Aliyev'in, “Türkiye ile Azerbaycan iki devlet tek millettir” sözü ilişkilerin tarihsel bağlarının liderlerce vurgulanışdır.

1.4. TÜRKİYE-AZERBAYCAN EĞİTİM İLİŞKİLERİ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki eğitim ilişkilerini geliştirmek için birçok anlaşma ve protokoller yapılmıştır. 18-20 Kasım 1991 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yapmış olduğu “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda” ilişkileri geliştirmek ve Türk alfabesine 5 ek harf katarak 34 harfli bir Latin alfabesinin bütün Türklere uygun hale getirilmesine karar verilmiştir. Bu sempozyumdan sonra, 4-8 Mayıs 1992 tarihinde “Kültür Bakanlığı Konferansı”, 1993 Mart ayında “Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı”, 22-26 Eylül 1993 yılında Kültür Bakanlığı bünyesinde “II. Sürekli Türk Dili Konferansı” gibi toplantılar yapılmış ve Latin alfabesini kabul eden bildirgeler ilan edilmiştir (Babazada, 2017: 70).

29 Şubat 1992 tarihinde imzalanan anlaşma ile Türkiye Azerbaycan'a gerekli sayıda alfabe basımını üstlenmiştir. Bu çerçevede, her türlü eğitim alanında yardımlaşma sağlanması hedeflenmiştir (Farzali, 2011: 44).

2 Mayıs 1992 tarihinde “Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması” gibi anlaşmalar yapılmış ve yaklaşık iki bin öğrencinin Türkiye’de eğitim alması sözü verilmiştir. Yakup Memmedov’dan sonra göreve gelen Ebulfez Elçibey 25 Haziran 1992 yılında Türkiye’ye gelerek görüşmeler yapmış ve 27 Haziran 1992 yılında “Türkiye–Azerbaycan Ortak Bildirisi” yayınlanmış ve Elçibey Türkiye’den eğitim alanında destek istemiştir. Böylece 19 Temmuz 1992 tarihinde Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından Azerbaycan’da sınav yapılmıştır. Bu sınav sonucunda 929 Azerbaycan’lı öğrenci Türkiye’ye burslu gelerek eğitim görmüştür. Aynı yıl içerisinde, Azerbaycan Bakanlar Kurulu kararıyla Bakü’de Türk Dünyası Bakü Atatürk Lisesi açılmıştır. Bu okulda hem Azerbaycan hem de Türkiye müfredatı dersleri verilmektedir (Kafkas, 2019: 100)

1992-1993 öğretim yılında Bakü Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı arasında anlaşma imzalanmış, anlaşmaya göre Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi açılmıştır (Yapıcı, 2015: 442).

Haydar Aliyev döneminde eğitim alanındaki ilişkilerde daha hızlı ilerleme kaydedilmiştir. 24 Ocak 1994 yılında Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Bakü’de “Bakü Türk Anadolu Lisesi, Bakü Türk İlkokulu, ve Bakü Türk Orta Okulu” açılmıştır.

9 Şubat 1994 yılında iki kardeş ülke arasında 10 maddeden oluşan “Bilimsel, Teknik, Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Alanlarda Kapsamlı İşbirliği” anlaşması yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde “Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” yapılarak iki ülkenin karşılıklı olarak kültür, eğitim, bilim ve spor alanlarında birbirlerinin tecrübelerinden yararlanılmak istenmiştir. Anlaşmaya göre, ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite düzeylerinde karşılıklı olarak alanında ihtisas yapan eğitimci ve öğrenci değiş tokuşu yapılacaktır. Böylelikle iki ülkenin eğitim sektöründe yeniliklerin yapılması amaçlanmıştır (Aliyev, 2017: 214). Bakü’de 21 Temmuz 1994 tarihinde “Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi” kurulmuştur. Türkiye ise Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı olarak Ankara’da “Mehmet Emin Resulzade Lisesi”, İzmir’de “Aliğa Haydar Aliyev Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi”, Kars’ta “Haydar Aliyev Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi” ve Gaziantep’te “Haydar Aliyev İlköğretim Okul”unu açmıştır (Kafkas, 2019: 101).

Türkiye Milli Eğitim Bakanı ve Azerbaycan Eğitim Bakanı 1997 Mart ayında Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği adı altında 21 maddeden oluşan bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşma, karşılıklı olarak akademik toplantılar, eğitim ve bilim gibi alanlardaki işbirliklerini kolaylaştırmak ve pekiştirmek için önem arz etmektedir. İki ülke arasında eğitim alanında ara sıra sorunlar da yaşanmıştır. Bu sorunlar arasında, Azerbaycan’da üniversite eğitimi görmüş Türk öğrencilerin diplomalarının ülkede geçerliliğinin tanınmaması önemli bir yer tutmaktadır. Bu sorunların çözümüne karşılık “Eğitim ve Bilim Alanlarında İşbirliği” anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmayla, kitap ve içeriklerinin hazırlanması, alanında uzman eğitimcilerin değişimi, tarih ve edebiyat gibi derslerin içeriğinin hazırlanması gibi birçok alanlarda anlaşmaya varılmıştır (Aliyev, 2017: 215). 1991-1997 yılları içinde Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı, Azerbaycan Eğitim Bakanlığına toplam 1,2 milyon Dolarlık malî yardım sağlamıştır (Mammadova, 2019: 47).

1997-1998 yılları arasında yapılan bir araştırmada Türkiye’ye gelen Azerbaycanlı öğrencilerin daha çok “%34,1’inin pedagoji, %27’sinin ekonomi, yönetim ve halkla ilişkiler fakültelerinde (maliye, ekonomi ve işletme gibi), %8,2’sinin hukuk ve basınyayın, %8’inin ilahiyat, %5,1’inin mühendislik, %4,1’inin ziraat ve %4,3’ünün tıp” bölümlerinde okudukları sonucu ortaya çıkmıştır (Gürler, 2015: 129).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki eğitim ilişkilerinin gelişmesi sonucunda 1 Aralık 2000 yılında Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı ve Azerbaycan Eğitim Bakanlığı arasında “Eğitim ve Bilim Alanlarında İşbirliği Protokolü” imzalanmıştır. Buna göre, geçmiş yıllar içerisinde yapılan eğitim ve bilim anlaşmalarının devam etmesi, karşılaşılan sorunların çözüm yollarının aranması ve karşılıklı iki ülke arasında görüşmelerin devam etmesi gibi konular üzerinde alternatif yollar aranmıştır. İki ülke arasında eğitim konusunda ilerleme kaydetmek için “Daimi Komisyon” kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı arasında 27 Kasım 1994 yılında yapılan toplantı tutanağı ve ek protokoller uyarınca Daimî Komisyonun çalışmaları başlatılmıştır. Bu Komisyonun ilk toplantısı 27-30 Kasım 1994 yılında Bakü’de, ikinci toplantı 30 Kasım 1995 yılında Ankara’da, üçüncü toplantı 18 Aralık 1996 yılında Bakü’de, dördüncü toplantı 30 Mayıs 1997 Ankara’da, beşinci toplantı 26 Şubat 1998 yılında Bakü’de, altıncı toplantı 5 Mayıs 1999 yılında Ankara’da, yedinci toplantı 26 Haziran 2001 yılında İstanbul’da, sekizinci ve son toplantı ise 19 Nisan 2004 yılında Bakü’de yapılmıştır. Aynı yıl Bakü’de depremden zarar görmüş iki okulun “Güzel Sanatlar Fakültesi” ve “Sebail bölgesindeki 7 No’lu Ortaokul’un” tadilat ücretinin Türkiye tarafından ödenmek üzere 50.000 dolar yardım yapılacağı söylenmiştir (Aliyev, 2017: 216).

Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesine danışmanlık ve eğitim desteği de vermektedir. Bu işi ise “TİKA” sağlamaktadır. Türkiye, 1990’lı yıllarda Azerbaycan’da ilk “İstatistik Bilgi Kitabı’nın” basımına destek vererek Devlet İstatistik Komitesinin merkez teşkilatı ile bölgesel birimleri arasındaki elektronik bilgi ağının kurulması işinin uygulamasını gerçekleştirmiştir. Bunu sağlayan kurum da “TİKA”dır. Türkiye ile Azerbaycan arasında eğitim konusundaki işbirlikleri zamanla daha da ilerlemiştir. Türkiye’nin sağlamış olduğu destek ile Azerbaycan’da, 11 lise, 15 ortaokul ve 1 üniversite açılmıştır. Türkiye’den Azerbaycan’a eğitim için giden üniversite öğrencileri, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı, MEB ve YÖK’ün anlaşmaları sayesinde yükseköğrenimlerini devam ettirmektedirler (Gürler, 2015: 132).

Türkiye, Türk dünyası ile kardeşlik ilişkilerini geliştirmek amacıyla, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan’la 1992 yılında Büyük Öğrenci Projesini (BÖP) başlatmıştır. Bu projenin amacı, bu ülkelerde eğitim gören öğrencilerin lisans, lisansüstü ve doktora eğitimlerini tamamlamalarıdır. BÖP, zamanla Tataristan,

Bosna Hersek, Romanya, Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'nın da içinde bulunduğu 57 devletin katılımıyla bir burs programına dönüşmüştür. Türk Cumhuriyetleri içerisinde Türkiye'ye eğitim amacıyla gelen öğrencilerin ortalama %11'i Azerbaycan Türk'üdür. Türkiye ile Sosyal Güvenlik Anlaşması olan ülkeler içerisinde Azerbaycan'da bulunmaktadır. Vatandaşı oldukları ülkelerdeki sosyal güvenceleri olan uluslararası öğrenciler sağlık sigortası yönünden de güvencededirler. Bu avantajlı olan öğrenciler, ülkelerinden edindikleri sağlık yardım hakkı dokümanlarının kopyasını öğrenim gördükleri üniversiteye ve sosyal güvenlik il müdürlüğüne vermeleri halinde genel sağlık sigortalarını etkin hale getirebilmektedirler. Aynı zamanda Azerbaycan'da da Türkiye vatandaşları burslu veya kendi olanakları ile eğitim alabilmektedirler (Çıkrık, 2016: 75).

1.5. TÜRKİYE-AZERBAYCAN TURİZM İLİŞKİLERİ

Azerbaycan tarihi, kültürü, tarihi eserleri, yapıtları, müzeleri, yemekleri, tedavi merkezleri ve doğal güzellikleriyle dikkatleri üzerine çeken bir ülkedir. İlk çağa ait insan yaşamından kesitlerin olduğu, tarihi yapıtlarıyla günümüze yön veren, kendine has doğal güzellikleriyle turizm sektörünün ilgisini çeken ülke konumundadır.

Haydar Aliyev döneminde Türkiye ile geliştirilmeye çalışılan turizm, İlham Aliyev döneminde de hem devlet hem de özel kuruluşlar tarafından genişletilmiş ve anlaşmalar yapılmıştır. İki kardeş ülke olan Türkiye ve Azerbaycan karşılıklı turizm ilişkilerini geliştirmek için ilk kez 1991 yılında Turizm İşbirliği Protokolü yapılmış daha sonra 1992 yılında Turizm İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, iki ülkenin tarihi, kültürel ve turistik yerlerini tanıtmak için yapılmıştır. Azerbaycan'daki turizm faaliyetlerini artırmak için TİKA Başkanlığı tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı yardımıyla Azerbaycan'ın farklı yerlerinde faaliyette olan turizm firmalarına ait çalışanlara eğitim verilmiştir. Bu çerçevede, 2001-2011 yılları arasında yaklaşık 800 turizm çalışanına eğitim verilmiştir (Mammadova, 2019: 45).

2016 yılını "Turizm Yılı" ilan eden Azerbaycan, Türkiye ile turizm ilişkilerini artırmak için Türkiye'de turizm elçiliği açmıştır. Bu elçilik yoluyla "Sen de Azerbaycan'ı Gör" sloganıyla Türk turistlerin dikkatini çekmeye çalışmıştır (Çıkrık, 2016: 78).

1 Eylül 2019 tarihinden itibaren iki ülke arasında karşılıklı olarak vizesiz seyahat imkânı tanınmıştır. 10 Aralık 2020 yılında yapılan protokolde Türkiye ve Azerbaycan

vatandaşlarının karşılıklı olarak kimlikle giriş çıkış yapabilme ve 90 gün vizesiz kalma imkanı tanınmıştır. 1 Nisan 2021 yılından itibaren uygulama yürürlüğe girmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Azerbaycan arasında kültür, medeniyet ve turizm konusunda yapılan ve yapılması düşünülen birçok proje ve işbirliğinin bölgedeki turizmi daha çok canlandıracağı düşünülmektedir. Bunlar arasında en önemli turizm artırıcı projeler ise Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryolu projesi ve Zengezur Koridorunun açılması olacaktır. Bu iki bağlantının sağlanması durumunda Türkiye ve Azerbaycan arasında turizm alanında büyük bir gelişme katedileceği söylenebilir. Örneğin, Karabağ Zaferinden sonra özellikle Şuşa kentinde büyük bir kongre ve sempozyum turizmi başlayabilecektir. Benzer şekilde Nahçıvan sınırında bulunan Ağrı Dağının turizme kazandırılması çabalarında Nahçıvan ve Karabağ bağlantılı ortak projelerde geliştirilebilecektir.

1.6. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ASKERİ İLİŞKİLERİ

Kafkasya bölgesi, stratejik bir coğrafya olması, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliğine bağlı olarak tarihten beri güçlü devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu yüzden, bağımsızlık uğruna yaşam mücadelesi veren, baskı altında yaşamak istemeyen, her daim askeri anlaşmalar yaparak barış içinde yaşamak isteyen insanların yaşadığı bir bölge olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye ve Azerbaycan her zaman birlik ve beraberlik içerisinde dost ve kardeş iki ülke olarak tarihten beri birbirini koruyucu uygulamalar yapmış, askeri yardımlar yapılmış ve her şartta tam bir dayanışma içinde olmuşlardır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra birçok ülkeyle askeri anlaşma ve protokoller yapılmıştır. Özellikle Avrupa ve Anadolu'nun güvenliğini sağlanmasına ilişkili olarak NATO ile anlaşmalar ve projeler yapmaktadır. Bu anlaşmalardan ilki, 4 Mayıs 1994 yılında NATO ile işbirliği içinde yapılan "Barış için Ortaklık" toplantısında gerçekleştirilmiştir. 1997'de NATO'nun "Barış Gücü" çalışmalarına dahil olan Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri öncelikle barış bölüğü, 2001'de ise barış taburu oluşturmuştur. 1999-2008 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin barış gücü, Kosova'da barışın desteklenmesi ve oluşturulması için (KFOR) operasyonlarına birliklerini yollamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin bölük seviyesindeki bir diğer barış gücü ise 15 Ağustos 2003 yılından 7 Aralık 2008 yılına

kadar Irak'ta “Uluslararası Koalisyon Kuvvetleri” yapısında görev almıştır. 20 Kasım 2002 yılından sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin barış gücü Afganistan'da “Uluslararası Güvenlik Yardım Gücü (ISAF)” bünyesinde askeri birliklerini bölgeye yollayarak girişimlere başlamıştır (Babaşova, 2018: 56).

Ebulfez Elçibey döneminde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askerî ilişkiler bakımından kuşkusuz en önemli gelişme, 11 Ağustos 1992 yılında yapılan Askeri İşbirliği Anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre, Türk ordusundan emekliliğe ayrılan subaylar Azerbaycan ordusuna eğitim verecek ve 200 Azerbaycanlı öğrencinin Türk askerî okullarına kabul edilmesi ve burada eğitim görmesi sağlanacaktır. 4 Ekim 1994 yılında iki ülkenin İçişleri Bakanlıkları arasında “Güvenlik İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır (Aliyev, 2017: 228).

Askeri alandaki ilişkiler asıl Haydar Aliyev döneminde artmıştır. 10 Haziran 1996 tarihinde Ankara'da iki ülke arasında “Askerî Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması” yapılmıştır. Yapılan bu anlaşma rağmen, iki ülke arasındaki askeri işbirliği, siyasi ve diğer alanlarda sağlanan işbirliği düzeyinin gerisinde kalmıştır. Askeri ilişkiler, Azerbaycan subaylarının Türk Askeri okullarında ve akademilerinde eğitilmesi, Bakü'deki askeri okul ve akademilerde Türk askerî uzmanların görev yapması, Kosova'daki Barış Gücü kapsamında yer alacak Azerbaycan taburunun Türkiye tarafından finanse edilmesi gibi alanlarda olmuştur (Salmanov, 2019: 144-145).

6-7 Mayıs 1997 yılında iki kardeş ülke arasında Stratejik İşbirliğinin Derinleştirilmesine İlişkin anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, karşılıklı iki ülkenin bağımsızlığını, egemenliğini, toprak bütünlüğünü korumak için gereken yardımların yapılması öngörülmüştür. 29 Haziran 1998 yılında Azerbaycan'da Türkiye ölçülerinde çağdaş ve yenilikçi bir askeri okul yapılmış ve eğitim-öğretime başlanmıştır (Aliyev, 2017: 228-229).

Azerbaycan'ın askerî sanayi yapısını güçlendirmek için yapılan “Azerbaycan Özel Makine ve Dönüşüm Komitesi” de güçlenmiş bir askeri ordunun gereksinimlerini sağlayamamıştır. Söz konusu komitenin çalışmalarını hızlandırmak için 20 Eylül 2000'de Azerbaycan Özel Makine ve Dönüşüm Komitesi ile Türkiye'nin askerî mühimmatlar üreten “Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK)” arasında “Askerî Savunma Sanayi Alanında İş Birliği Protokolü” imzalanmıştır. Bu 118 nolu protokolde, MKEK'in,

Azerbaycan Askerî Sanayi Kurumu'nun güçlenmesine ve birçok yönden desteklenmesi amaçlanmıştır (Gürler, 2015: 117-118).

2000 yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Azerbaycan Savunma Bakanlığı arasında yapılan protokolde “TCG AB-34 (P-134)” hücum botunun Azerbaycan'a gönderilmesi kararı alınmıştır (Çıkrık, 2016: 118). 2000 yılında Azerbaycan'ın Silahlı Kuvvetleri'ndeki asker sayısı yaklaşık 75 bini bulmaktadır. Askerlerin daha iyi yetişmesi için Azerbaycan ordusundaki eğitilmiş subay ve uzman sorununu çözmek üzere Türkiye'den ciddi destekler verilmiştir (Salmanov, 2019: 146).

1 Mart 2001 yılında “Azerbaycan ve Türkiye devleti arasında Karşılıksız Askeri Yardım Antlaşması” ve “Azerbaycan Savunma Bakanlığı ve Türkiye Genelkurmay Başkanlığı arasında Mali Yardım Protokolü” yapılmıştır. İmzalanan bu anlaşmalar neticesinde Türkiye'nin, Azerbaycan silahlı kuvvetlerine “3 milyon ABD doları” katkı yapması kararlaştırılmıştır (Babayeva, 2013: 78).

14 Eylül 2001 yılında Azerbaycan ve Türkiye'nin ortaklaşa yaptığı “Askerî Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş Birliği Protokolü” sonucunda TSK'a, Nahçıvan'da ders vermek için bir merkez açmıştır. 15 Eylül 2001 yılında ise Nahçıvan 5. Kolordu Komutanlığına, TSK'nın yapmış olduğu bağışta, “80 askerî araç ile 4 iş makinesi” verilmiştir (Güler, 2015: 118).

10 Haziran 2006 yılında iki ülkenin yapmış olduğu “Askeri Alanda Eğitim Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması” sonucunda 2007 yılında askeri eğitimlere başlanmıştır (Aladağ, 2021: 64).

8 Ekim 2006 yılında yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne (KEİ) Türkiye ve Azerbaycan gibi birçok devletin katılımıyla “Örgütlü Suç Türleriyle Mücadelede İşbirliği Anlaşması” ve “Terörizmle Mücadele Protokolü” imzalanmıştır (Kafkas, 2019: 93).

24 Mayıs 2008 yılında ASELSAN Elektronik Sanayi ve Ticaret A.Ş ve Azerbaycan Savunma Bakanlığı arasında ASELSAN manga telsizi ve muhtelif aksesuarlarını sağlama ve teslimi konusunda 2 milyon 299 bin 750 ABD Doları tutarında anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, Azerbaycan Bakanlar Kurulunun izniyle ASELSAN manga telsizlerini satacak ve ürettiği manga telsizleri ve benzeri unsurların sayısal veri ve ses

haberleşmesini sağlayacaktır. Tüm bunların 2009 yılına kadar teslim edilmesi kararlaştırılmıştır (Aliyev, 2017: 230).

25 Ocak 2010 yılında Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Moğolistan'ın katılımıyla Bakü'de anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, "Avrasya Askeri Statülü Kolluk Kuvvetleri (TAKM)" teşkilatı oluşturulmuştur. Teşkilatın simgesi "at" figürü olarak belirlenmiştir. İlk dönem başkanlığını Türkiye yapmıştır. TAKM, üye devletler arasında tecrübe ve bilgi değişimini sağlayan ve bölgedeki bütün devletlere açık olan bir kuruluştur (Kafkas, 2019: 94).

16 Ağustos 2010 yılında Bakü'de iki ülkenin 10 yıllığına imzaladıkları 23 maddeden oluşan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım anlaşmasına göre iki ülkenin askeri, savunma ve güvenlik gibi konuları ele alınmıştır (Kalkan, 2015: 201).

Azerbaycan ve Türkiye askeri ilişkileri 2010 yılından itibaren hızlı bir gelişme göstermiştir. İki ülke arasında "Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi" yapılma kararı alınmıştır. Bu konseyde müzakere ve işbirliği gibi konular üzerinde konuşulmuştur. Yeni dönemde ise askeri ilişkilere "ikili ve üçlü şekilde ortak askeri uygulamalar ve savunma sanayide işbirliği ve ortak kuvvetleri oluşturma" boyutları eklenmiştir (Caferov, 2021: 12). 2010 Ekim ayında Azerbaycan Savunma Sanayii Bakanlığı ROKETSAN firması ile 11 ve 40 km menzilli füze üretimi konusunda anlaşmıştır (Aliyev, 2017: 231).

26 Mart 2011 yılında Türkiye, Azerbaycan'ın modern piyade tüfeği projesine katılmasını sağlamıştır. 29 Mart'ta ise Azerbaycan, Türkiye'nin HAVELSAN firmasından askeri gemiler için kontrol sistemi, 30 Mart'ta Fırtına zırhlı araçların alımı konusunda anlaşmalar yapmıştır. Türkiye'nin "Roketsan ve Otokar" firmaları Azerbaycan'a yaklaşık 270 milyon dolarlık yatırım yapmıştır (Çıkrık, 2016: 118).

Azerbaycan-Türkiye arasındaki diğer alanlardaki ilişkilerle birlikte uluslararası askeri ilişkilerde de sürekli ilerleme kaydedilmiştir. Azerbaycan, Türkiye'nin de yönlendirmesiyle NATO'nun önderliğindeki BM Güvenlik Konseyinin vermiş olduğu kararlar ve güvenlik faaliyetlerine destek vermiştir. Bu sayede 1999-2008 tarihleri arasında NATO'nun Kosova'daki "barış gücü" operasyonunda "(KFOR-Kosovo Force)" yer almıştır. Azerbaycan ve NATO arasındaki ilişkileri geliştirmek için Barış İçin Ortaklık Programı faaliyetlerinde NATO tarafından diğer ülkelere verilen eğitimlerde

Türk ordusu önemli görevler almaktadır (Çıkrık, 2016: 119). NATO ile işbirliği yapılan 108 faaliyet neticesinde Azerbaycan'ın askeri kuvvetlerine savunma ve altyapı teknik donanım sistemlerini NATO ölçülerine ulaştırmak için projeler yapılmıştır (Kafkas, 2019: 96).

Türk Silahlı kuvvetleri ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri birçok tatbikat yapmıştır. Bunlardan bazıları, Konya'da yapılan 2 Mart-2 Nisan 2015 tarihlerini kapsayan TurAz Şahini tatbikatıdır. Söz konusu tatbikatta, uçak sistemleri ve elektronik harp becerileri konusunda denemeler gerçekleştirmek ve karşılıklı tecrübe paylaşımı yapmak, paket görev planlama usullerini çalışmak, Batı ve Doğu bloğu uçaklarının birlikte uçuşlarını sağlamak amaçlanmıştır. Azerbaycan'da yapılan 22 Ağustos-18 Eylül 2015 tarihlerini kapsayan TurAz Kartalı tatbikatının amacı ise, birlikte teknik ve uçuş çalışmalarını daha üst düzeye çıkarılması ve karşılıklı hareket etme olanaklarını geliştirmektir. Konya'da yapılan 7-25 Mart 2016 tarihlerini kapsayan TurAz Şahini tatbikatında da, kullanılan farklı platform silah sistemleri hakkında bilgi ve tecrübe aktarımı yapmak ve karşılıklı askeri eğitimi ve iş birliği gerçekleştirmek, karma hava hareketi ile ilgili olarak eğitimler gerçekleştirmek, uluslararası tatbikat usulleri ve terminolojilerinin uygulamalarını gerçekleştirmek, iki ülkenin Hava Kuvvetleri arasında başlatılan karşılıklı uçuş eğitimini ileri seviyeye taşımak amaçlanmıştır. Azerbaycan'da yapılan 18-30 Eylül 2017 tarihlerini kapsayan TurAz Kartalı tatbikatının amacı, uçak ve helikopterlerden belirlenen hedeflerin tam merkezi noktadan hedef atışlarının yapılması ve karşılıklı hareket etme olanaklarının geliştirilmesidir. Konya'da yapılan 3-14 Eylül 2018 tarihlerini kapsayan TurAz Şahini tatbikatının amacı, iki ülkenin Hava Kuvvetleri arasında oluşturulmuş uçuş eğitimi konusunda birlikte çalışabilirliğin geliştirilmesidir. Azerbaycan'da yapılan 2-16 Eylül 2019 tarihlerini kapsayan TurAz Kartalı Tatbikatının amacı, iki ülke arasında askeri işbirliğinin gelişimini sağlamaktır. Azerbaycan'da yapılan 1-3 Mayıs 2019 tarihlerini kapsayan Mustafa Kemal Atatürk tatbikatının amacı, iki kardeş devlet arasındaki askeri ilişkilerin geliştirilmesi ve karşılıklı olarak tecrübe paylaşımı yapılmasıdır. Nahçıvan'da yapılan 8-11 Haziran 2019 tarihlerini kapsayan Sarsılmaz Kardeşlik tatbikatının amacı, iki devletin askeri ilişkilerinin pekiştirilmesi ve koordinasyon çalışması yapmaktır (Kafkas, 2019: 96-99).

Savunma Sanayii ürünlerinden biri de "T-129 ATAK" adı verilen helikopterdir. Türk Silahlı Kuvvetleri envanterinde kullanıma girmesiyle birlikte bu savaş aracı yurtdışı

pazarlara da ihraç edilmektedir. Türk Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. (TAI-TUSAŞ) tarafından piyasaya sürülen %60 yerlilik oranına sahip olan savaş aracı ATAK'ın ilk alıcısı Azerbaycan olmuştur. TAI, 3 milyar Dolarlık anlaşmayla Azerbaycan'a 60 ATAK satılmıştır (Aliyev, 2017: 232).

İki kardeş ülke arasında askeri işbirliğinin gelişmesi, maddi, manevi ve eğitim konularında desteklerin verilmesi bölgedeki güvenliğin sağlanması için önem arz etmektedir. Türkiye, Azerbaycan'ın her daim yanında olmuş ve desteğini esirgememiştir. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşından beri Azerbaycan'da Türkiye'ye her konuda destek çabası içerisinde olmuştur. Bu nedenle, tarihten gelen bu dayanışma ve yardımlaşma çabalarının bundan sonra artarak devam edeceği söylenebilir.

1.7. TÜRKİYE-AZERBAYCAN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

İki kardeş ülke olan Türkiye ve Azerbaycan, ortak din, dil, ırk ve tarih gibi konuların yanı sıra edebiyat, sinema, müzik gibi konularda da aynı kültürü paylaşmaktadırlar. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra hızla gelişen ilişkiler sayesinde iki ülke arasındaki bağlar sağlamlaşmıştır. İki ülkenin liderleri ve yöneticileri bu kültürel birliği pekiştirmek ve güçlendirmek amacıyla birçok adım atmışlardır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın devlet düzeyindeki kültürel etkinliklerinin yanı sıra birçok sivil toplum kuruluşları da iki ülkenin kültürel ilişkilerinin gelişmesinde önemli roller gerçekleştirmektedir. Bu kuruluşlar arasında, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), Kök Soy ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV), Ortadoğu Araştırma Merkezi (ORSAM), Türkiye Stratejik Analizler Merkezi (TÜRKSAM) ve Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) gibi kuruluşlar ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan'da kurulan, Azerbaycan Türk İşadamları Birliği, Türkiye Sanayisi ve İşadamları Birliği, Gençliğe Yardım Fonu gibi sivil toplum kuruluşlarının da kültürel ilişkilerin geliştirilmesinde katkıları vardır. Türk dünyasına yönelik çalışan, Türk tarihi mirasını ve Türk kültürel değerlerini araştırmak için 1993 yılında faaliyete geçen "Türkiye Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSÖY)" ise Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan kültür bakanlıkları ortaklığıyla kurulmuş önemli bir kuruluştur. Bu kuruluşa Rusya'ya bağlı özerk Türk Cumhuriyetleri, Moldova'daki Gagauzya ve KKTC de dahildir. Türkiye-Azerbaycan

ilişkilerinin gelişmesi için önemli kuruluşlardan bir tanesi de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)'dır (Aladağ, 2021: 70).

Kültürel ilişkilere katkı sağlayan kuruluşlar arasında, Kültür, Dışişleri ve Devlet Bakanlıklarının ilgili bölümleri, Milli Eğitim, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV), “Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı (TÜDEV)”, “Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDITYK)”, “Basın Yayın Enformasyonu Genel Müdürlüğü (BYEGM)”, “Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)”, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü (TKAE) gibi kuruluşlar da bulunmaktadır (Hasanov, 2007: 7).

TDAV ve İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'nün Türkiye'de yapmış olduğu “Türk Dünyası Çocuk Şöleni”, tüm dünyadan gelen Türk çocukların bir araya gelmesiyle yapılan eğlence programıdır. Bu şölen, Türkmenistan, Tataristan, Romanya, Özbekistan, Moldova, Makedonya, Kırgızistan, Kerkük, Kazakistan, Uygur, Doğu Türkistan, Batı Trakya, Azerbaycan ve Ahıska'dan gelen Türk kökenli çocukların katılımıyla yapılmıştır. Misafirler, İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından seçilen evlerde konaklamışlardır (Kafkas, 2019: 106).

Kültür Bakanlığı Halk Kültürleri araştırma Geliştirme Genel Müdürlüğü (HAGEM) kongre, proje ve yayın, festival, sergi, şölen, araştırma ve sempozyum faaliyetlerine Azerbaycan'ı da dahil etmiştir. HAGEM'in yayın organı olan “Anayurttan Atayurda Türk Dünyası” isimli yayın organı Azerbaycan halk kültürüne ait eserler sunmaktadır. Türk Dil Kurumunun “Türk Dünyası” ile ilgili yayınladığı 37 kitapta Azerbaycan da yer almaktadır. TDKA ve TDK ortaklaşa yaptığı “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü ve Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Gramerlerini Hazırlama Projesi”nde Azerbaycan Türkçesini ve Azerbaycan'dan Türk bilim adamlarına da yer verilmiştir (Hasanov, 2007: 69-70).

9 Şubat 1994 yılında iki kardeş ülke arasında 10 maddeden oluşan “Bilimsel, Teknik, Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Alanlarda Kapsamlı İşbirliği” anlaşması yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde 31 maddeden oluşan “Kültür ve Güzel Sanatlar Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol” imzalanmıştır. Bu protokol, kültür ve sanat alanında ortak çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel birliğin geliştirilmesi ve ilişkileri hızlandırmak için Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan,

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhurbaşkanları 19 Ekim 1994 yılında İstanbul Bildirgesi imzalamışlardır. Bu bildirme 24 maddeden oluşmakta ve Türk devletleri arasındaki kültürel ilişkileri geliştirmeyi amaçlamaktadır (Dalkılıç, 2015: 130-131).

İki ülke arasında birçok kültürel toplantılar yapılmıştır. Örneğin, 2003 Aralık ayında Ankara’da yapılan Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 21. yüzyılda Forumu’dur. Türkiye-Azerbaycan işbirliğiyle 2003 Mayıs ayında İzmir’de Azerbaycan Evi açılmıştır. Haydar Aliyev tarafından 9 Mart 2001 tarihinde yapılmasına başlanmış 10 Nisan 2004 yılında yapımı tamamlanan Atatürk Kültür Merkezi’nin hedefi, iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek ve araştırmaktır (Babayeva, 2013: 92-93).

İki ülkeyi birbirine yakınlaştıran Sivil Toplum Kuruluşları (STK) “Türkiye-Azerbaycan Dernekleri Federasyonu” adı altında buluşmuştur. STK’lar Türkiye’nin farklı şehirlerinde, “Antalya Azerbaycan Evi Derneği”, “İzmir Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Evi Derneği”, “Ankara Evi Derneği”, “Ankara Azerbaycan Evi Derneği”, “Kocaeli Evi Derneği”, “Çanakkale Evi Derneği”, “İstanbul Azerbaycan Kültür ve Sanat Derneği”, “İstanbul Türk Azerbaycan Dostluk Kültür ve Dayanışma Derneği” açmışlardır (Gürler, 2015: 121-122). 2021 yılında ise Iğdır ilinde “Azerbaycan Kültür Evi” kurularak iki ülkenin kültürel ilişkilerinin Karabağ Zaferi ve pandemi sonrası dönemde daha da geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

13 Nisan 2004 tarihinde 2 yıllığına “Kültürel İşbirliği Protokolü” imzalanmıştır. 30 Ekim 2004 yılında TÜYAP’ın yapmış olduğu “Komşuluk” adlı söyleşi düzenlenerek bu söyleşiye Türkiye Yazarlar Sendikası (TYS) eski Başkanı Cengiz Bektaş ve Azerbaycan Yazarlar Birliği (AYB) eski Başkanı katılmıştır. Söyleşi sırasında YYS ve AYB başkanları kültür köprülerinin oluşumu için ve bu köprünün Orta Asya ülkelerini de kapsayarak büyümesini amaçladıkları bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, Türk Dili Yazarları ve Yayın Kuruluşu’nu desteklemek için çalışmaların yapılmasını ve her türlü yazınsal ilişkiye her iki kuruluşun da yardımcı olmasını kapsamaktadır. 27 Aralık 2004 yılında Dünyaca bilinen piyanist Fazıl Say, Müslim Magomayev adına Bakü Devlet Filarmoni Binası’nda yeni yıl konseri vermiştir. Konser ile, iki ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini geliştirmek ve karşılıklı olarak sanat ve kültürel destek sağlamak hedeflenmiştir (Kafkas, 2019: 108).

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türk topluluklarıyla hareket edebilmek için Türk dünyasını Bakü’de toplamıştır. 8-9 Mart 2007 yılında Azerbaycan diaspora teşkilatlarının ortak zirvesi gerçekleşmiştir. Ayrıca Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan devletlerinin temsilciler ile Güney Azerbaycan Türkleri, Irak Türkleri, Kırım Türkleri ve Rusya Türklerinin temsilcileri de katılmıştır. Zirveye toplam 48 ülkeden 513 temsilci katılmıştır (Aliyev, 2017: 222-223).

Türk dili Konuşan Ülkelerin “Parlamentar Asemblisi (TÜRKPA)” İstanbul’da 21 Kasım 2008 tarihinde Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin meclis başkanlarının imzaladığı anlaşmayla kurulmuştur (Babayeva, 2013: 93).

4 Şubat 2014 yılında “İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği (İLESAM)” yetkilileri ile Azerbaycan Yazıcılar Birliği arasında, Azerbaycan ve Türkiye’de yayınlanan ilmi ve edebi eserlerin iki ülke dillerine çevirisi yapılmış ve iki ülkede yaşayan bugünkü aydın, ilim ve yazarların eserlerinin tanınmasına, okunmasına ve karşılıklı yazım alanında dayanışmayı artırmak için bir işbirliği protokolü yapılmıştır. Aynı tarihte İLESAM tarafından, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Azerbaycan Milli Kütüphane Başkanlığı, Bestekârlar İttifakı, Azerbaycan Aydınlar Ocağı, Atatürk Merkezi, Müellif Hukukları İçtimai Birliği, Dünya Genç Yazarlar Birliği gibi önemli kurumlar ziyaret edilerek, yazar ve aydınlar ile görüşmeler temin edilmiş ve karşılıklı işbirliği fırsatları oluşturulmaya çalışılmıştır (Evcin, 2017: 94).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

2.1. TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi, askeri, kültürel ve tarihi bağlarının çok eski tarihlere dayandığı bilinmektedir. Azerbaycan'ın 1991'de SSCB'den bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Türkiye ve diğer dünya devletleriyle olan ticari ilişkileri de gelişmiştir. Türkiye Azerbaycan'ın ticari ilişkilerinin en yüksek olduğu iki ülkeden birisidir. Türkiye ile Rusya Azerbaycan'ın hem ithalat hem de ihracat açısından en önemli ilk iki partneri konumundadırlar. Azerbaycan'da bulunan yeraltı zenginliklerini Dünya piyasasına ulaştırmak için Türkiye, adeta köprü konumundadır. Azerbaycan ise ürettiği doğal gaz ve petrolle önemli enerji ülkeleri arasında yer almaktadır. Yapılan ithalat ve ihracatlar sayesinde her iki ülkenin de ticaret hacimleri yıllar itibariyle büyük ölçüde artış göstermektedir (Baghirova, 2021: 79).

Türkiye-Azerbaycan ekonomik alt yapısı esasında SSCB ayrılmadan önce 10 Ocak 1990 yılında yapılan “Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine Yönelik Protokole” dayanmaktadır. Kardeş olan iki ülkenin ekonomik alandaki ilk anlaşması, 2 Kasım 1992 yılında yapılmıştır. Bundan farklı olarak; “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile sınır ticareti”, “ikili ticaretin finansmanı, küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin geliştirilmesi ve teknik işbirliği”, “gümrük işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma, bilimsel, teknik, sosyal, kültürel ve iktisadi sahalarda işbirliği”, “iki ülke arasında gümrük evrakları ve işletmelerinin karşılıklı tanınması”, “yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması hakkında”, “Türkiye ile Azerbaycan arasında çifte vergilendirmenin önlenmesi”, “uzun vadeli ekonomik ve ticari işbirliği”, “ortaklık ve işbirliği” ve “uzun vadeli ekonomik ve ticari işbirliği programı ve icra planı” gibi birçok önemli anlaşma, protokoller ve belgeler imzalanmıştır. Bunların dışında “Türkiye-Azerbaycan hükümetlerarası karma ekonomik komisyonu'nun” vermiş oldukları kararlar neticesinde ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi konusu da önem arz etmektedir. Böylelikle, iki ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerinin ilerlemesinde hukuki alt yapının sağlandığı söylenebilir (Şanlı ve Hobikoğlu, 2015: 4).

Azerbaycan serbest piyasa düzenine geçiş sürecinde, diğer geçiş ekonomilerinden çok daha fazla sorunlarla karşılaşmıştır. Özellikle Ermenistan ile yaşadıkları siyasi sorunlar ve savaş hali Azerbaycan'ı kurulduğundan beri siyasi ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Geçişin ilk yıllarında milli gelirden önemli azalmalar gerçekleşmiş ve 1995 yılında 1991'e göre %57,9 oranında daralma meydana gelmiştir. 1993 yılında Dağlık Karabağ sorunu ve Ermenistan tarafından savaşa zorlanarak topraklarının %20'sinin işgal altında kalması, o bölgede hayatını devam ettiren 1 milyon civarında Azerbaycan Türkü'nün Azerbaycan'ın farklı şehirlerine mecburi göçe zorlanmasına sebep olmuş ve böylece ekonomiye etki eden önemli tarım topraklarından yoksun kalmışlardır. Dağlık Karabağ'ın işgal edilmesi ülkedeki makroekonomik değişkenleri de olumsuz etkilemiştir. Özel sektörün GSMH içerisindeki payı %20'lerin altına inmiş, işsizlik çift haneli rakamlara yükselmiş, büyüme oranı %20 küçülmüş, Enflasyon oranı %1400'lere çıkarak hiper enflasyona neden olmuştur (Durmuş, 2018: 2576).

Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisine geçişi 1991'de başlamış gibi görünse de, asıl manada geçiş için uygulamaların ve yeniliklerin savaşta kesin ateşkesin yapıldığı 1994 tarihi ile beraber başladığı söylenebilir. Bu olumsuz durum Eylül 1994 yılında imzalanan "Yüzyılın Petrol Anlaşması" sürecine kadar devam etmiştir (Bal v.d, 2015:128). İmzalanan bu anlaşma, Dünyanın önde gelen petrol firmaları ile Azerbaycan Devlet Petrol Firmaları arasında "Hazar Denizinin Azerbaycan'a ait Bölümünde Azeri, Çırağ, Güneşli Yataklarının Birlikte İşlenmesi ve Paylaşılması Hakkında"ki ilk anlaşmadır. Buna, 15 ülkeden 33 firma katılmış ve 60 milyar dolarlık petrol sözleşmesi imzalanmıştır. Bu anlaşmada umduğunu bulamayan Rusya'ya ait olan Lukoil firması 1996 yılında almış olduğu hisseleri satarak ortaklığı bitirmiştir. Söz konusu durum 2008 yılından beri Azerbaycan'ın petrol ve gaz rezervlerini daha kazançlı üretme şansı yakalamasına sebep olmuştur (Bayülgen, 2003: 2).

Azerbaycan'ın dış ticaret kalemlerinde başlıca lokomotif sektör enerjidir. Petrol ve doğalgaz rezervleri olan Azerbaycan'da barit, kurşun, demir cevheri, bakır, çinko, alüminyum gibi yer altı kaynakları da mevcuttur. İhracat hacminin %90'ı doğal gaz ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. İthalatının ise %80'i mamul ürünlerden oluşmaktadır. Ayrıca jeopolitik bakımdan önemli bir bölgede yer alan Azerbaycan, Orta Asya ve Orta

Doğu ile Ön Asya'nın geçiş noktası üstünde olup tarihi ipek ticaret yolunun güzergahındadır (Durmuş, 2018: 2577).

Azerbaycan'ın 1995 yılında IMF ile ilk istikrar programı uygulamasını başlatması, uluslararası piyasalarla irtibatının başlamasında önemli bir gelişme olmuştur. Bu süreçte makroekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik sıkı para ve maliye politikaları uygulamalarıyla beraber hazine sisteminin de oluşturulmasına başlanmıştır.

Tablo 2.1'de Azerbaycan'ın yıllara göre büyüme oranı, kişi başına milli geliri, işsizlik oranı, ihracat, ithalat ve GSYH miktarı gösterilmiştir.

Tablo 2.1. Yıllara Göre Azerbaycan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYH (Milyon \$)	Kişi Başına Milli Gelir (KBMG) (\$)	Enflasyon Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)
1995	2 415.20	397	411.75	7.20	637	667
1996	3 180.80	409	19.79	8.10	631	960
1997	3 960.70	505	3.68	9.10	781	794
1998	4 446.40	561	-0.77	10.00	606	1 076
1999	4 583.70	574	-8.52	10.90	929	1 035
2000	5 272.80	655	1.81	11.80	1 745	1 172
2001	5 707.70	704	1.55	10.90	2 314	1 431
2002	6 235.90	763	2.77	10.00	2 167	1 665
2003	7 276.00	884	2.23	9.30	2 590	2 626
2004	8 680.40	1045	6.71	8.00	3 615	3 515
2005	13 238.70	1578	9.68	7.30	4 347	4 215
2006	20 983.00	2473	8.33	6.60	6 372	5 266
2007	33 050.30	3851	16.66	6.50	6 058	5 713
2008	48 852.50	5575	20.84	6.10	47 756	7 169
2009	44 297.00	4950	1.46	5.70	14 701	6 123
2010	52 909.30	5843	5.73	5.60	21 360	6 600
2011	65 951.60	7190	7.85	5.40	21 570	9 755
2012	69 683.90	7496	1.07	5.20	23 907	9 652
2013	74 164.40	7876	2.42	5.00	23 975	10 712
2014	75 234.70	7891	1.39	4.90	21 828	9 187
2015	52 996.80	5500	4.01	5.00	12 729	9 216

Tablo 2.1. (Devamı)

2016	37 862.80	3881	12.45	5.00	13 457	8 489
2017	40 867.90	4147	12.94	5.00	15 319	8 783
2018	47 112.90	4740	2.26	5.00	19 489	11 465
2019	48 174.20	4794	2.61	5.50	19 635	13 667
2020	42 607.20	4234	2.83	7.20	13 740	10 730

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi, World Bank Not: Tabloda kullanılan ekonomik göstergelere ait bilgiler şu şekildedir: KBMG, kişi başına GSYH (cari ABD \$); GSYH, GSYH (cari, ABD \$); enflasyon, tüketici fiyatları (yıllık %); ihracat, mal ve hizmet ihracatı (GSYH %); ithalat, mal ve hizmet ithalatı (GSYH %)

Azerbaycan, 1991’de SSCB’den ayrıldıktan sonra belli bir süre olumsuz iktisadi göstergelere sahip olmuştur. Bağımsız bir devlet olarak uyguladığı ekonomik politikalar şekillenmeye başladıktan sonra da olumsuz göstergelerin düzelmeye başladığı görülmektedir. Buna göre Tablo 2.1’de Azerbaycan’ın GSYH rakamları 1995 yılından itibaren genel olarak artış eğilimi göstermiştir. 1995 yılında 2 milyar 415 milyon dolarlık GSYH rakamı 2000 yılında 5 milyar 273 milyon dolara ve 2005 yılında ise ilk defa 10 milyar doların üzerine çıkarak 13 milyar 239 milyon dolara ulaşmıştır. Bu yükseliş trendi 2010 yılında ülke GSYH’sını 50 milyar doların üzerine çıkarmıştır. Buna göre 2010 yılında 52 milyar 909 milyon dolar olan GSYH rakamı 2014 yılında ülke tarihinin en yüksek rakamı olan 75 milyar 235 milyon dolara çıkmıştır. Daha sonra dünya ham petrol fiyatındaki düşüşe bağlı olarak sürekli bir azalma gösteren GSYH rakamı 2020 yılı itibariyle 42 milyar 607 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Son yıllarda dünya petrol fiyatlarındaki artış ve Karabağ zaferinden sonra elde edilen topraklardaki üretim potansiyeline bağlı olarak Azerbaycan’ın GSYH rakamının artış eğilimine gireceği tahmin edilebilir.

KBMG açısından ilk kuruluş yıllarında çok düşük gelir düzeyi söz konusudur. Örneğin 1995’de 307 dolar olan KBMG 2000 yılında 655 dolara, 2003 yılında ise 884 dolara yükselmiştir. KBMG ilk defa 2004 yılında 1000 doların üzerine çıkarak 1045 dolar olarak gerçekleşmiştir. Daha sonra bu artış süreci sürekli devam etmiş ve Azerbaycan GSYH’nın petrol fiyatlarındaki artışa bağlı olarak en yüksek düzeye ulaştığı 2013 ve 2014 yıllarında sırasıyla 7876 ve 7891 dolarla en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2014 yılından sonra KBMG rakamının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir.

Önemli makro ekonomik göstergelerden olan enflasyon oranı açısından Azerbaycan ekonomisi ilk kuruluş yılları dışında yüksek oranlara sahip olmamıştır. Hatta bazı yıllar fiyatlarda düşüş yaşandığı görülmektedir. Buna göre, 1995'te %412'lik bir enflasyon süreci yaşayan ekonomi 1996 yılında bu oranı %19.79'a düşürmüştür. 1997 yılında ise %3.68'lik bir enflasyon yaşanmıştır. 1998 ve 1999 yıllarında ise deflasyon gerçekleşmiştir. Bunun temel sebebi 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ın merkezi planlı bir ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde 1998 yılına kadar bir uyum süreci yaşamasıdır. Daha sonraki dönemlerde uyum sürecini tamamlayarak bağımsızlık yıllarındaki yüksek enflasyon oranlarını daha istikrarlı bir yapıya kavuşturmuştur. Tablo 2.1'deki verilerden de görüleceği gibi 2000'li yıllardan itibaren enflasyon oranı genellikle %1 ile %20 arasında değişen dalgalı bir seyir göstermiştir. Buna göre 2000 sonrası en yüksek enflasyon ekonomik kriz yılı olan 2008 yılında %20.84 olarak gerçekleşmiştir. 2018'den itibaren görülen enflasyon oranı ise %2'ler düzeyinde seyretmiş ve 2020 yılında %2.83 olmuştur.

Azerbaycan'daki işsizlik oranı, bağımsızlık yıllarından itibaren %10'un altında gerçekleşmiştir. Sadece 1998 ve 2003 yılları arasında %10 ve üzeri işsizlik oranı olduğu görülmektedir. 2003 ve 2020 arasındaki işsizlik oranları genellikle %5 oranına yakın gerçekleşmiştir.

Tablo 2.1'deki verilere göre, Azerbaycan ekonomisi ihracat ve ithalat açısından değerlendirildiğinde, bağımsızlık sonrası 2000 yılına kadar ithalatı ihracatından fazla olmuştur. 2000 yılından itibaren ise ülke ekonomisinin toparlanmasına ve petrol satışlarına bağlı olarak ihracat rakamları ithalat rakamlarının üzerinde gerçekleşmiştir. Örneğin 1995 yılında yaklaşık 668 milyon dolar ithalata karşılık 637 milyon dolar ihracat yapılmıştır. 2000 yılında ise 1 milyar 172 milyon dolar ithalat, 1 milyar 745 milyon dolar ise ihracat rakamına ulaşılmıştır. İhracatın ithalattan fazla olma durumu sürekliliğini korumuş ve 2008 yılında en yüksek dış ticaret fazlalığı gerçekleşmiştir. Buna göre, 2008 yılında 7 milyar 170 milyon dolarlık ithalata karşılık 47 milyar 776 milyon dolarlık ihracat gerçekleşerek dış ticaret fazlası yaklaşık 40 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu önemli farkta hem petrol fiyatlarından dolayı ülkenin avantajlı olması, hem de ekonomik krizden dolayı ithalatın ihracat kadar artış eğilimi göstermemesi etkili olabilir. 2008'den sonraki dönemlerde ise ithalat rakamlarının 6 milyar dolar ile 13 milyar dolar arasında değiştiği görülmektedir. İhracat rakamları ise 12 milyar dolarla 26 milyar dolar

arasında değişiklik göstermektedir. 2020 yılında 10 milyar 731 milyon dolarlık ithalat, 13 milyar 741 milyon dolar ise ihracat gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan, yüzölçümü açısından diğer Türk Cumhuriyetleri'ne göre küçük olmasına rağmen, doğal kaynakları ve enerji rezervleri bakımından oldukça zengindir. Azerbaycan'ın özellikle Avrupa başta olmak üzere diğer ülkelere ihraç ettiği petrol ve doğal gaz, ülkenin dış ticaretteki konumunu güçlendirmektedir. Ayrıca, Avrupa'ya giden doğal gaz boru hattının Türkiye'den geçmesi de iki ülke arasındaki ilişkilerin önemini artırmaktadır. Avrupa Birliği (AB) Rusya'ya enerji bakımından bağımlılığını azaltmak için Hazar bölgesindeki petrol ve doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine dağıtmayı amaçlamış ve bu nedenle "Nabucco Projesini" 2009 yılında Rusya'nın tepkisine rağmen, Amerika'nın da desteğiyle imzalanmasını sağlamıştır. Proje sayesinde Hazar bölgesindeki doğalgazın Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, topraklarını kullanarak Avusturya'ya aktarımı hedeflenmiştir. Avrupa Birliği, enerji güvenliği konusunu ilk sıraya yükseltmiş ve projenin faaliyete geçmesi için yapabileceği bütün yardımı sağlamıştır. Azerbaycan da, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı üzerinden sahip olduğu petrol rezervlerini dünya piyasasına satmayı arzularak bu projeye destek vermiştir. Avrupa'nın Rusya'ya olan gaz bağımlılığını azaltmayı ve AB'nin Rusya karşısında elini güçlendirmeyi amaçlayan Nabucco Projesine 2009'da başlanmış, ancak 2013 yılında maliyetinin fazla olması nedeniyle enerji şirketleri tarafından vazgeçilmiştir. Bu yüzden Azerbaycan gazının Avrupa'ya TANAP Projesi ile götürülmesi kararlaştırılmıştır (Sakar, 2018: 1067).

Türkiye ile Azerbaycan her zaman güçlü ilişkiler içerisinde olmuş ve karşılıklı iki ülkenin öncüleri de bu yakınlığı "Bir Millet, İki Devlet" sözü ile belirtmişlerdir. Azerbaycan, Türkiye'nin Kafkasya'daki en önemli ekonomik ortağıdır. Aralarındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, 1 Kasım 1992 yılında yapılan "Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" kapsamında başlamıştır. 9 Şubat 1995 yılında "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma" gibi birçok ticaret anlaşması yapılmıştır (Aslanlı, 2018: 17).

Tablo 2.2'de Azerbaycan'ın 2020 yılında yapmış olduğu ihracat ve ithalatındaki ilk 10 ülke ve payları verilmiştir.

Tablo 2.2. Azerbaycan'ın 2020 yılı Ticari Partnerleriyle Dış Ticaret Hacimleri Dağılımı

Sıra	Ülkeler	Payı (%)	Ülkeler	Payı (%)
		İhracat		İthalat
1	İtalya	30,4	Rusya	37,3
2	Türkiye	18,9	Türkiye	20,4
3	Rusya	5,2	Çin	12,1
4	Yunanistan	3,8	ABD	6,9
5	Hırvatistan	3,4	Almanya	2,4
6	Gürcistan	3,4	Fransa	2,3
7	Hindistan	3,3	Ukrayna	2,1
8	İsrail	3,2	İtalya	1,5
9	Çin	3,1	İran	1,4
10	Ukrayna	2,6	İngiltere	1,3

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi

Tablo 2.2'deki verilere göre, Azerbaycan'ın ticari partnerleri arasında Türkiye'nin önemli bir yeri bulunmaktadır. 2020 yılında Azerbaycan'ın ihracatında %18,9, İthalatın da ise %20,4'lük pay ile Türkiye ikinci sırada yer almaktadır. Azerbaycan'ın ihracat yaptığı ülkelerde İtalya %30,4 ile birinci sırada yer almaktadır. İthalat yapılan ülkelerin sıralamasında ise Rusya %37,3 ile birinci sıradadır. İhracattaki pay itibariyle İtalya, Türkiye, Rusya, Yunanistan, Hırvatistan ilk beş ülke olurken, İthalattaki pay açısından ise Rusya, Türkiye, Çin, ABD ve Almanya ilk beş ülke olmuştur. Azerbaycan'a sınır komşusu olan İran'ın Azerbaycan'ın ihracatında ilk on ülke arasında yer almadığı, ithalatında ise %1,4'lük pay ile dokuzuncu sırada yer aldığı görülmektedir. Azerbaycan'ın ihracat yaptığı ülkeler içerisinde İsrail %3,2 pay ile sekizinci sırada bulunurken, ithalatta ise ilk on ülke arasında yer almamaktadır. İhracat yapılan ülke sıralamasında Ukrayna %2,6 pay ile onuncu sırada yer alırken, ihracatta ise %2,1 pay ile yedinci sırada yer almaktadır.

1991 yılından beri Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR etkin vaziyettedir. SOCAR ilk defa Türkiye'de, İzmir Aliğa'da petrokimya tesisini 2 milyar 40 milyon dolara satın alarak faaliyete geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan en büyük yatırım olan rafinerinin maliyeti 5 milyar dolar olmuştur ve Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırımları da Azerbaycan Star Rafineri ile ilk sıradadır. Yatırım faaliyetleri ile SOCAR

iki ülke arasındaki ilişkileri ekonomik anlamda en üst düzeye çıkarmıştır (Baghirova, 2021: 80).

Azerbaycan’da 2007 yılında yapılan “Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Uzun Süreli Ekonomik İşbirliği Programı ve Planı” çerçevesinde tarım, turizm, iletişim, taşımacılık, enerji, sanayi, serbest ekonomi bölgesi ve ticaret gibi konular iki ülkenin öncelikleri arasında yer almış ve ekonomik alanlardaki paylarının yükseltilmesi hedeflenmiştir (Kafkas, 2019: 59-60).

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri siyasal, askeri ve ekonomik yönden her dönemde önem arz etmiş ve gündemde kalmıştır. Özellikle ekonomik ilişkiler, küresel dünya piyasasında coğrafi konumların önemine bağlı olarak sürekli dikkat çeken bir konu olmuştur. İki ülkenin temel ilkesi olan “bir millet-iki devlet” felsefesi, ilişkilerin stratejik boyutunu giderek güçlendirmiştir. 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan “Geniş Kapsamlı Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve 15 Eylül 2010 yılında yapılan “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” ile ilişkiler daha çok artmıştır. Yapılan bu görüşme ve anlaşmalar sonucunda ekonomik alt yapı da tamamlanmıştır (Aslanlı, 2018: 16).

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler, ulaştırma, küresel ve bölgesel nitelikli enerji projeleri, ikili ticaret, karşılıklı yatırımlar gibi faaliyetlerden oluşmaktadır. Tablo 2.3’te Türkiye’nin Azerbaycan’la olan ihracatı, ithalatı, toplam ticaret hacmi ve dengesi gösterilmektedir.

Tablo 2.3. Türkiye’nin Azerbaycan’la olan Dış Ticareti (Bin \$)

Yıllar	Türkiye’nin İhracatı	Türkiye’nin İthalatı	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
1992	87 107,0	125 617,0	212 724,0	-38 510,0
1993	63 635,0	60 569,0	124 204,0	3 066,0
1994	76 027,0	16 463,0	92 490,0	59 564,0
1995	140 510,2	26 445,0	166 955,2	114 065,2
1996	216 257,8	39 048,8	255 306,6	177 209,0
1997	179 701,8	41 283,1	220 984,9	138 418,7
1998	219 688,8	135 837,8	355 526,6	83 851,0
1999	142 991,2	69 086,8	212 078,0	73 904,4

Tablo 2.3. (Devamı)

2000	128 502,6	104 981,0	233 483,6	23 521,6
2001	148 167,4	67 381,6	215 549,0	80 785,8
2002	156 218,7	83 396,5	239 615,2	72 822,2
2003	195 252,0	107 036,0	302 288,0	88 216,0
2004	224 967,8	182 621,6	407 589,4	42 346,2
2005	313 001,6	275 959,3	588 960,9	37 042,3
2006	385 040,2	388 144,8	773 185,0	-3 104,6
2007	624 572,5	1 056 323,0	1 680 895,5	-431 750,5
2008	807 168,9	626 157,2	1 433 326,0	181 011,7
2009	906 984,2	107 620,0	1 014 604,2	799 364,2
2010	771 442,4	170 893,7	942 336,1	600 548,7
2011	1 302 443,1	455 761,0	1 758 204,1	846 682,1
2012	1 520 405,1	600 025,1	2 120 430,2	920 380,0
2013	1 463 804,9	525 985,8	1 989 790,7	937 819,1
2014	1 286 641,4	502 492,8	1 789 134,2	784 148,6
2015	1 171 385,4	1 477 256,7	2 648 642,1	-305 871,3
2016	1 181 578,4	1 132 820,0	2 314 398,4	48 758,4
2017	1 273 792,6	1 393 786,0	2 663 578,6	-119 993,4
2018	1 576 829,1	1 825 980,2	3 402 809,3	-249 151,1
2019	1 646 801,5	2 862 694,6	4 509 496,1	-1 215 893,1
2020	1 561 909,8	2 597 430, 6	4 159 340,4	-1 035 520,8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi

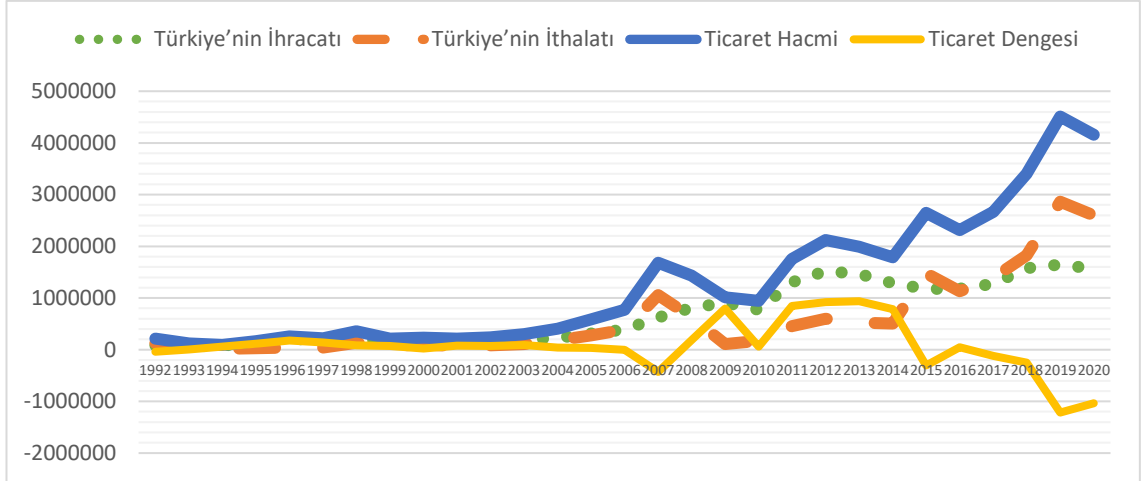
Azerbaycan 1991 yılında SSCB'den ayrılıp bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ile dış ticaret ilişkisi başlamıştır. Tablo 2.3'e bakıldığında 1992 yılında Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı 87 milyon 107 bin, ithalatı ise 125 milyon 607 bin olmuştur. 1993 yılından itibaren 2006 yılına kadar Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı ithalatından daha fazla olmuştur. 2006 yılında ise Türkiye'nin ihracatı 385 milyon 040 bin dolar, ithalatı ise 388 milyon 144 bin dolar gerçekleşmiş ve Azerbaycan'a karşı dış ticaret açığı vermiştir. 2007 yılında da Türkiye'nin ihracatı 624 milyon 572 bin dolar iken, ithalatı 1 milyar 056 milyon 323 bin olmuştur. Daha sonra 2008 ile 2015 yılları arasında ise Türkiye, Azerbaycan'la olan ticaretinde fazla vermiştir. 2015 yılında Türkiye'nin ihracatı 1 milyar 171 milyon 385 bin dolar, ithalatı ise 1 milyar 477 milyon 257 bin

dolardır. 2016 yılında Türkiye'nin ihracatı 1 milyar 181 milyon 578 bin dolar, ithalatı ise 1 milyar 132 milyon 820 bin olmuştur. 2017 yılından itibaren Türkiye-Azerbaycan dış ticareti hep Azerbaycan lehine gerçekleşmiştir. 2020 yılında Türkiye'nin ihracatı 1 milyar 561 milyon 910 bin dolar, ithalatı ise 2 milyar 597 milyon 431 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. Son yıllarda sürekli Azerbaycan lehine gerçekleşen bir dış ticaret durumunun petrol fiyatlarındaki artış ve Türkiye'nin Azerbaycan'dan daha fazla petrol ve doğalgaz ithal etme eğiliminde olması etken olarak söylenebilir.

Toplam dış ticaret hacmi açısından bakıldığında, 1992-2002 yılları arasında iki ülkenin dış ticaret hacmi dalgalı bir seyir izlemiştir. 2003 yılından itibaren dış ticaret hacmi sürekli artış göstererek 2007 yılında ilk defa 1 milyar doları geçmiştir. Daha sonra 2010 yılında toplam dış ticaret hacmi tekrar 1 milyar doların altına düşmüştür. 2012 yılında ise dış ticaret rakamı ilk defa 2 milyar doların üzerine çıkmıştır. 2013-2014 yıllarında ise tekrar 2 milyar doların altında gerçekleşen dış ticaret hacmi, 2015-2017 yılları arasında yaklaşık 2.5 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. 2018 yılında itibaren tekrar yükselerek 3 milyar dolar seviyelerinde olurken, 2019-2020 yıllarında ise 4 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır.

Toplam dış ticaret dengesine bakıldığında, 1992 yılında Türkiye 38 milyon 510 bin dolar dış ticaret açığı vermiştir. 1993-2005 yıllar arasında Türkiye, Azerbaycan'a karşı dış ticaret fazlalığı vermiştir. Söz konusu yıllar da en fazla dış ticaret fazlalığı 1996 ve 1997 yıllarında vermiş ve sırasıyla 177 milyon 209 bin dolar, 138 milyon 418 bin dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. 2006-2007 yıllarda dış ticaret açığı veren Türkiye 2008-2014 yıllarında dış ticaret fazlalığı vermiştir. 2015 yılında 305 milyon 871 bin dolar civarında dış ticaret açığı vermiştir. Daha sonra 2016 yılında tekrar dış ticaret fazlalığı veren Türkiye, 2017-2020 yıllarında dış ticaret açığı vermeye başlayarak 2020 yılında 1 milyar 35 milyon 520 bin dolar düzeyinde Azerbaycan'ın lehine gerçekleşmiştir.

Şekil 2.1'de Türkiye'nin Azerbaycan'la yapmış olduğu ihracat, ithalat, ticaret hacmi ve dengesinin yıllara göre seyri gösterilmektedir.

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi

Şekil 2.1. Türkiye'nin Azerbaycan'la Olan Dış Ticaretinin Yıllara Göre Seyri

Şekil 2.1'de Türkiye'nin Azerbaycan'la olan dış ticaret artan bir trende sahip olduğu görülmektedir.

İki ülke arasında yaklaşık 4.5 milyar dolar olan dış ticaret hacminin Karabağ Zaferi sonrası ilişkilerin daha da güçlenmesine bağlı olarak artış göstereceği tahmin edilebilir. Özellikle yeni enerji hatlarının devreye alınması ve Türkiye'nin Azerbaycan'dan gaz alımının artması ile denge Azerbaycan lehine dönmüştür. Artan enerji talebi ve yeni boru hatların hayata geçmesi ile dış ticaret artışının giderek yükselmesi beklenmektedir. İki devlet arasında artan dış ticaret hacmini, kurlardaki gelişmeler, devletlerin uyguladıkları gümrük kanunları ve doğal olarak dünya üzerinde etki gösteren büyük ekonomik krizler gibi hususlar olumsuz etkileyebilmektedir. Dış ticaret verisi veya hacmiyle ilgili diğer bir sorun ise ilgili resmi kurumların birbirleriyle uyumsuz rakamlar açıklamasıdır. Bunun temel nedeninin ülkelerin ihracat rejimi ve iç mevzuatlarından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. İki ülkenin dış ticaret konusunda mevcut potansiyelleri çok iyi kullandığı söylenemez. Bu durum iki ülkenin resmi makamlarınca da zaman zaman telaffuz edilmektedir (Aladağ, 2021: 57-58).

Tablo 2.4'te Türkiye'nin Azerbaycan'la dış ticaretinde ilk on ürün gösterilmektedir.

Tablo 2.4. 2016-2020 Döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'la Dış Ticaretindeki İlk On Ürün (Bin \$)

İHRACAT						
Sıra	Ürünler	2016	2017	2018	2019	2020
1	Taşıma ekipmanları	623	537	3 287	1 246	173 254
2	Endüstriyel makineler ve parçalar	82 646	114 760	143 978	154 816	172 620
3	Elektrikli makineler, cihazlar ve ev aletleri	91 300	97 896	114 924	143 151	134 764
4	Çeşitli mamul ürünleri	112 073	83 589	86 993	83 241	128 665
5	Metal imalatı	102 481	118 768	109 122	125 617	113 877
6	Özel makineler	54 162	78 682	98 318	97 517	92 085
7	Uçucu yağlar, parfüm malzemeleri ve temizlik müstahzarları	61 138	58 961	64 584	64 520	86 200
8	Kimyasal maddeler ve ürünler	30 790	38 325	36 579	47 837	82 188
9	Karayolu taşıtları	36 927	57 088	51 919	112 344	80 997
10	Sebze ve meyveler	36 980	43 213	43 543	40 783	71 405
İTHALAT						
1	Tekstil lifleri ve atıkları	4 164	34 912	75 175	118 700	129 918
2	Demir dışı metaller	80 660	98 929	85 847	70 590	79 571
3	Birincil formlardaki plastikler	80 162	73 240	44 921	75 935	63 057
4	Petrol, petrol ürünleri ve ilgili malzemeler	71 717	40 193	39 640	21 208	46 884
5	Organik kimyasallar	15 450	37 799	52 061	36 130	32 111
6	Tekstil ipliği ve ilgili ürünler	6 438	6 801	10 658	20 322	12 963
7	Demir ve çelik	6 879	33 796	13 457	20 235	10 973
8	Deri, deri imalatı ve giydirilmiş kürk derileri	4 411	9 971	9 307	10 512	8 287
9	Altın, parasal olmayan (altın cevherleri ve konsantreleri hariç)	6 383	11 931	26 715	4 448	5 118
10	Sebze ve meyveler	226	725	1 826	3 576	3 490

Kaynak: Unctad, 2022

Tablo 2.4'te görüldüğü gibi Türkiye Azerbaycan'a tarım ürünleri, kimyasallar ve elektrikli ev aletleri, endüstriyel makineler gibi orta teknoloji mallar ihraç ederken; Azerbaycan'dan sanayide kullanılan hammadde ve ara malı niteliğinde ürünlerle petrol türevi malzemeler ithal etmektedir.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler özellikle 2000 yılından sonra hızlı bir gelişme göstermiştir. Azerbaycan 2008-2009 yıllarında ortaya çıkan küresel krizde, sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde çok fazla etkilenmeyen ülkelerden biri olmuştur. Bu ülkedeki zengin doğal kaynakların varlığı, yabancı sermaye yatırımlarının daha çok enerji kaynaklarına yönelmesine sebep olmuştur. Bu süreçte Türkiye ekonomik işbirliğini artırmak için Azerbaycan'la dış ticaret hacmini büyütmeye çalışmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ekonomik ve ticari bağları diğer komşu ülkelere oranla daha güçlü düzeydedir. Türkiye, Azerbaycan'daki sermaye yatırımları kapsamında en fazla yatırım yapan ülke konumundadır. Sovyetler Birliği'nin ayrılmasından itibaren on yıl içinde Azerbaycan'da faaliyete geçen binden fazla Türk sermayeli şirket bulunmaktadır. Halen devam eden bu şirketlerin yarısı etkin vaziyettedir. Günümüzde Azerbaycan'da Türk işletmelerinin doğrudan yatırımları 3 milyar dolara erişmiştir. Enerji dışındaki sektörlerdeki yatırımlar bakımından Türk şirketleri Azerbaycan ekonomisinde büyük öneme sahiptir (Sakar, 2018: 1067).

2.2. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ENERJİ İLİŞKİLERİ

Azerbaycan petrol kaynakları açısından dünyanın petrol üreten ülkeleri arasında üst sıralarda yer almaktadır. 1991 yılı uluslararası enerji projeleri için bir dönüm noktası olmuştur. 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra soğuk savaş dönemi bitmiş ve dünya genelinde özellikle Kafkasya'da yeni bir dönem başlamıştır. Çeşitli doğal kaynakların ve Hazar bölgesinde var olan zengin enerji potansiyeli, o bölgedeki devletlerin dünya piyasasında söz sahibi olmasını ve karşılıklı işbirlikleri yapmalarını gerekli kılmıştır. Bu bölgedeki enerji potansiyelini dünya piyasasına taşımak için çeşitli projeler yapılmış, enerji alanında farklı işbirliklerinin yolu açılmış, bölgesel ve küresel güce sahip olan ülkeler bölgedeki kaynakları kontrol altına almaya çalışmışlardır. 1992'de Azerbaycan'ın ikinci Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey döneminde, uluslararası petrol firmaları ile anlaşmalar yapılmış ve Azerbaycan'daki petrol ve doğal gaz enerji kaynaklarının dünya

pazarına taşınması için boru hattı projeleri hazırlanmaya çalışılmıştır (Arpaçukuru, 2018: 53-55).

Azerbaycan kaliteli petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bir ülkedir. Ülke topraklarının %70'i gaz ve petrol rezervleriyle kaplıdır. En çok gaz ve petrol rezervleri Hazar Denizi'nin Şelf bölgesinde, Apşeron yarımadasında, Apşeron ve Bakü burunlarındadır. Bunun dışında, güneydoğuda Gobustan, Acınohur, Şirvan, Siyazen, merkezi Aran, Ceyrançöl alanlarında da petrol rezervleri vardır. Son zamanlarda Hazar Denizi'nin Güneşli Çırag ve Azeri bölgelerinde petrol rezervleri bulunmuş ve işletilmeye başlanmıştır. Çıkarılan petrolün büyük çoğunluğu deniz altındadır. Ülkedeki petrol rezervlerinden %70'den fazlası, gaz yataklarının %90'dan fazlası 3000 m'den daha derinlikte yer almaktadır (Qasımlı, 2015: 159). Azerbaycan 2.200 milyar m³ doğalgaz, 7 milyon varil petrol rezervine sahiptir (Azstat, 2021).

Azerbaycan'ın en zengin rezervlerine sahip olan Azeri-Çırag-Güneşli petrol yataklarının işletilmesine ilişkin 20 Eylül 1994 tarihinde yapılan anlaşmaya Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) %6,75'lik bir oran ile katılmıştır. Bundan farklı olarak, TPAO, 4 Haziran 1996 tarihinde imzalanmış "Şah Deniz yatağı projesi anlaşmasında" %9, 2 Haziran 1998 yılında "Kürdaşı-Araz-Kırgan Deniz yatağı projesinde" %5, 21 Temmuz 1998 tarihinde imzalanmış "Araz, Alov ve Şark petrol anlaşması projesinde" ise %10 hisseye sahip olmuştur (Ekin, 2007: 68).

2010'dan itibaren Türkiye, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ülkeleri içinde enerji ihtiyacı en fazla olan ülke konumundadır. Türkiye'nin enerji rezervinin yetersizliği, enerji açısından dışa bağımlı ithalatçı bir ülke olmasına sebep olmuştur. Bu yüzden enerji konusu Türkiye için ön plandadır. Bu kapsamda TPAO veya farklı enerji firmaları çeşitli projeler üzerinde çalışarak Türkiye'nin gereken enerji kaynağına ulaşması için farklı yollar geliştirmekte ve ülkede bulunan kaynakları doğru şekilde kullanılması üzerine çalışmalar yapmaktadır (Karataş, 2019: 70-71).

Türkiye'de her yıl yeni bulunan petrol rezervleri sayesinde ülkedeki petrol oranı artmaktadır. Türkiye'deki petrol üretimi 2020 yılında 3,2 milyon ton düzeyindedir. Günlük ortalama üretim ise 60.845 varildir. 2021 yılında ise ortalama üretim günlük 54 bin varil civarlarındayken, son zamanlarda yeni bulunan rezervlerle ortalama üretim günlük 61 bin varil seviyesine ulaşmıştır. Son üç yıl içinde ülke içinde üretilen petrol

miktarı %35 oranında artmıştır (Tpao, 2021: 42-46). Azerbaycan ise 2020 yılında 34,6 milyon ton petrol, 36,7 milyar m³ doğalgaz üretmiştir (Ahmadzada, 2022: 29).

Türkiye ve Azerbaycan'ın karşılıklı olarak enerji konusunda doğalgaz ve petrol boru hatları ile ilgili projeler ve anlaşmalar yapmıştır. Bu boru hatları, "BTC Petrol Boru Hattı ve BTE Doğalgaz Boru Hattı ile TANAP Doğalgaz Boru hattı" dır.

2.2.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC)

İlk başlarda "Bakü-Ceyhan" ismi verilen bu projenin ilk sözleşmeleri, Türkiye ve Azerbaycan arasında, Dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey zamanında gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsız bir devlet olan Azerbaycan, BTC boru hattıyla ülkede bulunan petrol rezervlerini Rusya'nın kontrolünde olmadan Türkiye üzerinden dünya piyasasına ulaştırmak ve pazarlamak istemiştir. BTC Ham Petrol Boru Hattı (HPBH) projesine bağlı olarak farklı yollar arayan Türkiye, 1992 yılında projeye İran'ı dahil etmiş yeni güzergahı Türkiye, Nahçıvan, İran, Azerbaycan olarak bildirmiştir. Söz konusu güzergah, ABD'nin İran'a karşı sert tutumu ve ticari-ekonomik alanlarda ambargo uygulaması yüzünden ve birçok petrol şirketleri tarafından kabul edilmemiştir. Birçok Avrupalı ve ABD'li şirketler İran yerine, Ermenistan'ı istemişlerdir. Fakat Azerbaycan söz konusu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Türkiye, Ermenistan'ın yerine Gürcistan rotasını kullanarak farklı bir öneri sunmuştur (Arpaçukuru, 2018: 68).

Hattın kurulması amacıyla 1992-1997 döneminde Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında görüşmeler yapılarak, 1998 yılında İstanbul Mutabakat Zaptı ve 1999'da, ABD Başkanı Bill Clinton'ın şahitliğini yaptığı "İstanbul Protokolü" imzalanmıştır (Güzel, 2009: 55). Azerbaycan petrolünün transit yollarının çeşitlendirilmesi ve dünya pazarına taşınması hedefiyle, 29 Ekim 1998 tarihinde Özbekistan, Kazakistan, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan Devlet Önderleri ve ABD Enerji Bakanı arasında, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) güzergahı boyunca ana ihracat petrol boru hattının yapılmasını sağlayan "Ankara Deklarasyonu" imzalanmıştır (Kürüm, 2021: 81).

9 Kasım 1992 tarihinde Hazar Denizi'nde bulunan Güneşli, Çırak ve Azeri bölgelerinde petrol paylaşım, arama ve üretime bağlı olarak, Azerbaycan Devlet Petrol

Şirketi SOCAR, BP, Pennzoil, AMOCO ve BOTAS ortaklığıyla Bakü'de “Ana İhraç Boru Hattı Çalışma Grubu Konsorsiyumu (AIOC)” kurulmuştur. Konsorsiyum'un yaptığı yenilikler neticesinde 9 Mart 1993 yılında Azerbaycan ile Türkiye arasında projenin yapımıyla ilgili hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır. Bakü-Ceyhan tasarısının uygulanamamasının temel sebebi, 1993 Temmuz ayında Elçibey'in Cumhurbaşkanlığından ayrılması olmuştur. Haydar Aliyev'in yönetime gelmesi ile Rusya'yla bozulan ilişkileri yeniden iyileştirmek için proje kısa süreliğine ertelenmiştir. Bu erteleme Eylül 1994 tarihine kadar sürmüştür. Fakat Rusya'yla gereken ilişkilerin gelişmemesi üzerine Türkiye ile yeniden işbirliği çalışmaları başlamıştır. Aliyev, 20 Eylül 1994 tarihinde “Azerbaycan petrollerinin Üretim ve Paylaşım Anlaşması'nı” imzalamıştır. Söz konusu anlaşma, Bakü-Ceyhan projesinin hukuki yapısını oluşturmuştur (Eravcı, 2019: 43).

18 Eylül 2002'de Bakü'de “Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattının” temeli atılmıştır. 26 Eylül 2002'de Ceyhan Terminali'nin temel atma töreni yapılmıştır. 10 Mart 2004'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in imzaladığı “Azerbaycan Halkının Milli Lideri Haydar Ali Rıza Oğlu Aliyev'in Hatırasının Ebedileştirilmesi Hakkında” isimli karar ile, Bakü-Tiflis-Ceyhan temel ihraç boru hattına Haydar Aliyev'in adının verilmesi kararlaştırılmıştır (Yılmaz, 2021: 75). 2002 ve 2007 yılları arasında BTC boru hattı için Azerbaycan yaklaşık 298 milyon manat harcamıştır (Kürüm, 2021: 81).

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol hattı ekonomik avantaja sahip olduğu gibi, bir zamanlar imkânsız gibi görülen projenin gerçekleşmesiyle bölgede yeni projeler yapılması açısından oldukça önemlidir. Toplam uzunluğu 1769 km olan hattın 443 km'si Azerbaycan, 249'si Gürcistan, geriye kalan 1076 km'si ise Türkiye üzerinden geçmektedir (Salahov, 2021: 65).

BTC Petrol hattı 40 yıl için hazırlanmıştır. Ceyhan Deniz Terminalinin 7 milyon varil depolama alanı vardır. Bu terminalin 2,6 km uzunluğundaki iskelede 300.000 tonluk yük taşıma kapasitesine sahip iki tankerin ayrı dolun yapabileceği 4 tane doldurma kolu vardır. Toplamda 4 milyar dolara mal olan bu projenin Türkiye'ye maliyeti ise yaklaşık 1,4 milyar dolardır (Ekin, 2007: 81).

BTC Hattı'nın projenin işletme faaliyetlerini ve inşaatını sürdürmek için 2002 yılında faaliyete geçen BTC Co.'da birden fazla petrol firması bulunmaktadır. Yapılan

işbirliği sonucunda, TPAO %6,53 paya sahipken, SOCAR %25, BP ise %30,10 ile birinci sırada yer almıştır. BTC Co.’nun diğer ortaklarından “Chevron (ABD) %8,90, Statoil (Norveç) %8,71, ENI %5, Total (Fransa) %5, Itochu Inc. (Japonya) %3,40, Inpex (Japonya) %2,5, Conoco Philips (ABD) %2,5, Delta-Hess Ltd. (ABD-Suudi) %2,36” paya sahip bulunmaktadır (Güzel, 2009: 55).

Türkiye, hem Azeri-Çırac-Güneşli petrol yatağında %6,75 paya sahip TPAO üzerinden kâr sağlayacak, hem de BTC’yi 60 yıl işletecek BOTAŞ kanalıyla farklı bölgelere ulaştırarak kar elde edecektir. BTC ile sahalardaki payı ve geçiş ücretinden sağlayacağı gelirin dışında; taşıma maliyetlerinin en aza indirilmesi, navlun ücretlerinden sağlanacak tasarruf gibi nedenlerle daha ucuza ham petrol temin etmek de mümkün olacaktır. Türkiye, BTC ile taşınan ham petrol için ilk 16 yıl varil başına 0,55 ABD Doları, takip eden 24 yıl ise 0,8 ABD Doları gelir sağlayacaktır. Boru hattı, başlarda 16 yıllık zaman diliminde yarı kapasite çalışacak, ilerleyen zamanlarda ise tam kapasite çalışacaktır. Bu veriler ışığında, Türkiye’nin BTC’den tarife geliri açısından yaklaşık 200 milyon dolar yılda gelir sağlayacağı anlaşılmaktadır (Ekin, 2007: 85).

Şekil 2.2’de Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattının geçtiği bölgeler gösterilmiştir.

Kaynak: <https://www.enerjiunlugu.net/>

Şekil 2.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC)

BTC, Azerbaycan Sangaçal'dan başlayarak, Gürcistan üzerinden Posof'a gelerek Türkiye sınırına ulaşmakta ve sonrasında Ceyhan'daki deniz terminaline uzanmaktadır. Güzergah boyunca toplam 8 pompalama merkezi vardır. Söz konusu merkezden 4'ü Türkiye'de, 2'si Gürcistan'da diğer 2'si de Azerbaycan'da yer almaktadır (Esen, 2015: 84).

BTC'de ilk petrol 2005 yılında pompalanmış, yaklaşık bir yıl sonra 2006 yılında Ceyhan'a ulaşmıştır. Yıllık taşıma kapasitesi 50 milyon tondur. Ekonomik olmasının yanı sıra çevreci olan bu hat sayesinde 2005 yılından 2008 yılına kadar 35,96 milyon ton toplam petrol Bakü'den Ceyhan'a taşınmıştır. Türkiye, ilk 16 yıl yaklaşık 200 milyon ABD doları gelir sağlayacak, geriye kalan 24 yıl ise 300 milyon ABD doları gelir sağlayacaktır. Hattın günlük taşıma miktarı 375 milyon varildir (Salahov, 2021: 65).

Bu hat aracılığıyla Kazakistan petrolünün taşınması konusunda Kazakistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşma ise 2006 yılında yapılmıştır. İmzalanan anlaşma ve yapılan program sonucunda Mayıs 2008 tarihinde Kazakistan'dan gemilerle taşınan ilk petrol Bakü'den pompalanmaya başlanmış olup, Ceyhan'dan dünya pazarlarına ulaşımı devam etmektedir. Mevcut durumda Hazar Denizi'ne dönecek boru hatları vasıtasıyla Aktau (Aktav) ile Bakü arasında bağlantı kurmayı sağlayan "Trans-Hazar Petrol Boru Hattı'nın" yapılması için çalışmalar devam etmektedir (Güzel, 2009: 56-58).

22 Haziran 2008'de hattın günlük kapasitesi 1.000.000 varile ulaşmıştır. Hattın kapasitesinin artırılması için yapılan çalışmalar sonuç vermiş ve 2009'da günlük petrol 1,2 milyon varile çıkarılmıştır. Proje aynı zamanda, Türkiye'nin küresel ölçekte bir enerji terminali kuran enerji güvenliği alanındaki önemini de artırmıştır. 2010 yılı itibariyle toplamda 1.387 tanker ile 1.088 milyon varil Kazak ve Azeri petrolü BTC boru hattı ile uluslararası piyasaya taşınmıştır. 2015 yılında toplam 262 milyon varil ham petrol 361 tankerle taşınmıştır. 20 Ocak 2016 tarihinden günümüze kadar ortalama 2 milyar 377 milyon varil petrol 3.128 tanker ile uluslararası pazarlara ulaştırılmışken, Türkmen ve Kazak petroleri de bu hat sayesinde taşınmaya devam etmektedir (Yılmaz, 2021: 76-77). 2019 yıl sonu itibariyle yaklaşık 235.243 bin varil petrol, Ceyhan'dan 4.300'den fazla tankerle uluslararası piyasaya sürülmüştür. Haziran 2021 itibariyle 200.149 bin varil ham petrol taşınmıştır (Botaş, 2022: 1).

BTC boru hattı Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye için karlı bir projedir. BTC gibi uluslararası bir projenin Türkiye üzerinden geçmesi, Türkiye'nin jeopolitik konumunu güçlendirmiştir. Bu projenin katkısıyla Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan'la enerji hususunda işbirlikleri güçlenmiştir. Söz konusu proje yapılması düşünülen uluslararası projelere model olmuştur (Kürüm, 2021: 82-81).

Kısaca, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile Azerbaycan petrolünün ve Hazar Bölgesi petrolünün Ceyhan'a, Ceyhan'dan da uluslararası pazarlara ulaştırılması hedeflenmişti ve bu hedef başarılmıştır. Hazar enerji kaynaklarını Batı'ya taşıyan bu boru hattının inşa edilmesi, petrole ihtiyaç duyan özellikle de Avrupa ülkeleri için yeni bir tedarik kaynağı yaratmıştır. BTC projesi, Türkiye'deki işsizlere istihdam sağlayarak yöre halkından 12.074 kişiye de iş imkanı sağlamıştır (Yılmaz, 2021: 74-77).

2.2.2. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE)

Azerbaycan, yalnızca BTC aracılığı ile petrol ihracatı gerçekleştirmekle kalmamış; aynı zamanda ülke doğal gazını BTC'ye paralel olarak batıya taşıyan başka bir boru hattına da önem vermiştir. 21 Mart 2006 yılında ilk defa doğal gaz ihracatına başlanmıştır. Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölgesinde olan “Şah Deniz” rezervinden (Faz-I) Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) boru hattı vasıtasıyla doğal gaz ihracatı yapılmıştır. BTE aracılığıyla ilk kez Azerbaycan doğal gazının Güney Koridoru üzerinden ihraç edilmesi, söz konusu boru hattının önemini arttırmıştır. Bu durum bölgedeki Rus hâkimiyeti göz önünde bulundurularak analiz edildiğinde çok şey ifade etmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan, Türkiye'ye giden bağımsız bir doğal gaz boru hattı oluşturmayı başarmıştır. Ayrıca, Şahdeniz sahasının üretimi dışında, Kazak doğalgazının da boru hattının tedarikine katkı sağlaması planlanmıştır (Almammadov, 2019: 79).

Türkiye'nin yeteri kadar doğal gaz rezervi olmadığı için ihtiyacı olan gazı dışarıdan almaktadır. Bu yüzden Azerbaycan'da bulunan gazın Türkiye'ye getirilmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Öncelik olarak Şahdeniz'den çıkarılan doğal gazın Türkiye'ye ulaştırıldıktan sonra Avrupa'ya götürülmesi planlanmıştır. Bu nedenle gerekli girişimler ve aşamalar sağlanmıştır. “Güney Gaz Koridoru Projesi” adı altında Hazar denizinin doğal gazının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye oradan da Avrupa'ya taşınması için anlaşmalar yapılmıştır (Aghabayli, 2020: 58).

Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattının temeli sayılan anlaşma, 1994'teki "Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Arasındaki Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma"ya dayanmaktadır. Söz konusu anlaşma, petrol dışında doğal gazın da taşınması konusuna değinmektedir (Bağhirova, 2021: 91). Anlaşmaların ilk adımı, 12 Mart 2001 tarihinde BOTAŞ ve SOCAR arasında 15 yılığına imzalanan Şahdeniz sahasının doğal gazının yılda 6,6 milyar m³ olmak üzere Azerbaycan ve Türkiye arasında alım satımı anlaşması ile başlamıştır (Aghabayli, 2020: 58). 2002 yılında projenin Tiflis kısmının yapımı için Gürcistan ve Azerbaycan arasında anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Projenin Türkiye için önemi, kardeş ülke olan Türkiye ve Azerbaycan'ın Kafkasya bölgesinin enerji potansiyelinde birlikte hareket etmişlerdir. Bilhassa söz konusu hatta Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazının da dahil olması, Türkiye'nin Kafkasya bölgesindeki stratejik önemini daha da artırmaktadır (Eravcı, 2019: 44).

Şekil 2.3'te Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattının güzergahları gösterilmiştir.

Kaynak: <https://www.cografyabilimi.gen.tr/hazar-bolgesi-enerji-kaynaklari/>, 2022

Şekil 2.3. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE)

BTE, Azerbaycan'dan başlayarak Gürcistan'dan üzerinden Türkiye'ye ulaşmaktadır. Toplam uzunluğu yaklaşık 970 km olan BTE boru hattı, BTC hattı güzergahında yapılmıştır. İnşasına 2004'te başlanılmış, yıllık kapasitesi 30 milyar m³ boru hattı 2006 yılında tamamlanmıştır. Azerbaycan doğal gazı ilk olarak 13 Mart 2007 yılında Erzurum'a ulaşmıştır. Türkiye'nin iç hatlarıyla ülkenin diğer bölgelerine

dağıtılmaya da başlanmıştır (Aghabayli, 2020: 58). 2008 yılının başlangıcı itibari ile 1,279 milyar m³ doğalgaz ithal etmiştir. BTC Petrol hattına paralel olduğu için büyük bir maliyet avantajı sağlayan projenin toplam maliyeti 2,3 milyar ABD doları olmuştur. BTE Doğalgaz hattı sayesinde İran ve Rusya'dan bağımsız olarak petrolü Avrupa'ya ulaştırma imkânı ortaya çıkmıştır. Hat sayesinde doğalgazını Rusya'dan ve İran'dan alan Türkiye için doğalgazı daha ucuz fiyattan Azerbaycan'dan ithal etme fırsatı doğmuştur. Aynı zamanda bu Azerbaycan ve Hazar havzasındaki diğer devletlerle ilişkileri kuvvetlendirmek için yeni bir bağ da oluşturmuştur (Salahov, 2021: 67-68).

27 Aralık 2013 tarihinde Şahdeniz gaz sahasının çıkarılması için Bakü'de bir anlaşma yapılmıştır. AB'nin katkısı ile başlatılan iki Şahdeniz projesi, Rusya'ya olan gaz bağımlılığını azaltmak için planlanmıştır (Kürüm, 2021: 117).

Bir başka yönden, TANAP'ın faaliyete geçmesiyle 2021'den sonra kullanılmayacak olan BTE Doğal Gaz Boru Hattı'ndan özel kuruluşların gaz alımı yapılabileceği düşünülmektedir. Şahdeniz-1 sahasının 6,6 milyar m³ kapasiteli bu boru hattını destekleyecek güce sahip olduğu söylenmektedir (Karataş, 2019: 84).

2.2.3. Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP)

Projeyle ilgili ilk düşünce 25 Ekim 2011 tarihinde İzmir'de gerçekleştirilen toplantıda dile getirilmiş, daha sonra Türkiye ile Azerbaycan arasında Azeri doğalgazının Türkiye'ye satışı ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakledilmesi için Bağımsız Boru Hattının inşasına dair anlaşma yapılmıştır. 26 Aralık 2011 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti Enerji Bakanlığı ile Azerbaycan Sanayi ve Enerji Bakanlığı arasında boru hattının yapımı hususunda Mutabakat Zaptı imzalanmıştır (Karataş, 2019: 85-86).

26 Haziran 2012'de projenin hukuki altyapısı oluşturulmuş, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti arasında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Sistemine İlişkin Hükümetlerarası Anlaşma" ve "Ev Sahibi Hükümet Anlaşması" imzalanmıştır. 26 Mayıs 2014'te "Ev Sahibi Hükümet Anlaşması" revize edilerek tekrar imzalanmış, 24 Temmuz 2014'te TANAP'ın iç mevzuat gereksinimleriyle ve uluslararası standartlarla uyumlu "Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirme (ÇSED) Olumlu Belgesi" alınmıştır. 10 Eylül 2014'te anlaşma TBMM'de onaylanmıştır. 17 Mart 2015'te Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve

Gürcistan Cumhurbaşkanı Giorgi Margvelaşvili'nin iştirakiyle temel atma töreni Kars'ta yapılmıştır. 2018 yılının Haziran ayında Türkiye'ye ilk gaz gönderimi sağlanmış, 12 Haziran 2018'de hattın açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Ocak 2021 itibariyle, TANAP üzerinden taşınan gaz miktarı 4,9 milyar m³ 'lük kısmı 2020'de olmak üzere toplamda 9,1 milyar m³ 'e ulaşmıştır. Ayrıca, 2020'de Türkiye'nin ithal ettiği gazın %24'ü TANAP aracılığıyla Azerbaycan'dan tedarik edilmiştir (Kalyoncuoğlu, 2021: 113).

Şekil 2.4'te Trans Anadolu Doğalgaz (TANAP) boru hattının geçtiği bölgeler ve güzergahları gösterilmiştir.

Kaynak: <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/sivaskompresoristasyonuyede/122>, 2022

Şekil 2.4. Tarans Anadolu Boru Hattının Geçişi (TANAP)

TANAP, Türkiye'ye Ardahan ilinin Posof ilçesinin Türkgözü köyünden giriş yapmaktadır. Buradan 20 il, 27 ilçe ve 600 köyden geçerek Edirne'nin İpsala ilçesinden TAP boru hattı ile birleşecektir. TANAP'ın uzunluğu 1850 km ve yatırım maliyeti ise 6,5 milyar dolar civarındadır (Karataş, 2019: 85). Ekonomik açıdan önemli olan TANAP, Azerbaycan'ın ekonomisine sağladığı katkının yanında transit ülke konumunda olan Türkiye ve Gürcistan ekonomilerine de katkı sağlamaktadır (Kürüm, 2021: 85).

Azerbaycan doğalgazının Türkiye'den geçerek Avrupa'ya götürülmesi amacıyla, Türkiye ile Azerbaycan arasında sürdürülen işbirliği faaliyetleri sonucunda Türkiye tarafından Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi (BOTAŞ) ile Şah Deniz Konsorsiyumu (Shah Deniz Consortium-) (SDC) adına Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) arasında "Şirketlerarası Mutabakat Zaptı" imzalanmıştır. TANAP projesiyle yıllık 16 milyar m³ doğalgazın nakledileceği, 6 milyar m³ doğalgazın Türkiye'de kalacağı, 10 milyar m³ doğalgazın ise Avrupa'ya ihracat yapılacağı düşünülmektedir. Söz konusu miktarlardan yola çıkarak, İran, Rusya ve üçüncü en büyük doğalgaz ortağı

Azerbaycan ile yapılan %8'lik gaz ithalatı TANAP projesi ile beraber %16'lık bir paya sahip olacaktır. 6 milyar m³ doğalgaz ithalatını sağlayan Bakü-Tiflis hattına ek olarak TANAP projesi ile birlikte ilk başta 6 milyar m³'lük bir ek ithalat daha sağlanacaktır. TANAP projesi ile toplam olarak 30 milyar m³'lük bir kapasiteye ulaşıldığında, Türkiye duruma ve ihtiyacına göre ithalat kapasitesini de bu hat üzerinden sağlayabilecektir (Özaydın, 2018: 74).

TANAP konsorsiyumunun ortakları sahip oldukları hisse büyüklüğüne göre, %80 SOCAR, %15 BOTAŞ ve %5 TPAO şeklinde sıralanmaktadır (Almammadov, 2019: 81).

TANAP, TransAdriyatik Boru Hattı (TAP) ve Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ile buluşarak Güney Doğal Gaz Koridorunu (GGK) meydana getirmektedir. Boru hattı inşaatına Mart 2015'te başlanmıştır. Toplam yatırım 8 milyar dolara ulaştığı proje denizde 65 metre derinliğe ulaşarak, karada 2.760 metre yüksekliğe çıkarak 3500 km uzunluktaki Güney Gaz Koridorunun temelini oluşturmaktadır. Projenin yer üstünde, 49 adet blok vana istasyonu, 2 adet gaz çıkış istasyonu, 11 adet pig istasyonu, 2 adet kompresör istasyonu, 4 adet ölçüm istasyonu bulunmaktadır (Kalyoncuoğlu, 2021: 112).

TANAP projesi çerçevesinde Türkiye ve Azerbaycan arasında Hazar bölgesi bağlamında dostane siyasi ve ekonomik ilişkiler mevcuttur. Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri sadece TANAP projesi ile sınırlı değildir. Örneğin, Azerbaycan ve Türkiye petrol rafineri, enerji ve lojistik alanında entegrasyona sahip olmayı amaçlamaktadırlar. Bu bağlamda SOCAR, Türkiye petro-kimya endüstrisinde (PETKİM) önemli yatırımlar yapmaya devam etmektedir (Almammadov, 2019: 82).

2.3. TÜRKİYE-AZERBAYCAN ULAŞIM İLİŞKİLERİ

Türkiye-Azerbaycan ulaşım ilişkilerinin gelişmesinde en önemli iki yol, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'ı kapsayan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve halen proje aşamasında olan Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryoludur. Karşılıklı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ulaşım ağının büyütülmesi ve geliştirilmesine bağlıdır. Günümüz şartlarıyla sağlanan kara ve hava yolu bağlantılarının yüksek maliyette olması iki ülke için de sorun teşkil etmektedir. Bu maliyeti düşürmenin en önemli yöntemi demiryolu bağlantılarını genişletmektir (Yusif, 2019: 11).

2.3.1. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı

Globalleşen Dünyada ülkeler hem politik hem de iktisadi işbirliklerini artırma çabası ile Asya'dan Avrupa'ya uzanan Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması için çalışmalar yapmaktadır. Geçmiş tarihi ve tarihin en uzun ticaret yolu olma özelliği taşıyan İpek Yolu, Pekin'den başlayıp Orta Asya'yı dolaşarak, Kafkasya ve İran'a ulaşan bir ticaret yoludur. 21. Yüz yılın başında bu tarihi yol devletler için "Yeni İpek Yolu" veya "Demirden İpek Yolu" olarak tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu sayesinde Tarihi İpek Yolunun eksiklikleri giderilerek ülkelerin tekrar ilgi odağı olmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye bu demir yolunu kullanarak dünya ülkeleriyle ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi iş birliklerinin geliştirilmesini hedeflemektedirler. Çok zaman geçmeden bu konuda adımlar atılmaya başlanmıştır (Aghabayli, 2020: 62).

İlk olarak 2-5 Ağustos 2004 tarihinde Ankara'da bir araya gelen taraflar proje üzerinde görüşmeler yapmış, akabinde 28 Aralık 2004'te "Ortak Çalışma Grubu" oluşturulmuştur. 25 Mayıs 2005'te BTC boru hattının açılışı için bir araya gelen Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan cumhurbaşkanları BTK için "Üçlü Deklarasyon" imzalamışlardır (Yılmaz, 2021: 69). 27 Temmuz 2006 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Nursultan'da (Astana) Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Çin ve Gürcistan ulaştırma bakanlarının katılımlarıyla projeyi oluşturmak için 3'lü ve 5'li protokol imzalanmıştır. 2007 yılında Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan bir anlaşma ile Bakü-Tiflis-Kars demiryolu vasıtasıyla ulaşımın sağlanmasına karar verilmiştir (Aghabayli, 2020: 62).

Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının açılışı 30 Ekim 2017 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de "Bakü Uluslararası Ticari Deniz Limanı"nda törenle gerçekleştirilmiştir (Salahov, 2021: 54).

Şekil 2.5'te Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu güzergahı gösterilmiştir.

Kaynak: uap.gov.tr, 2022

Şekil 2.5. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu

BTK, Bakü'den başlayarak Tiflis ve Ahılkelek üzerinden geçerek Kars'a ulaşmaktadır. Türkiye'deki uzunluğu 76 km, Gürcistan'daki uzunluğu 259 km ve Azerbaycan'daki uzunluğu ise 503 km'dir. Demiryolu hattının toplam uzunluğu ise 838 km'dir (Abbaszade, 2018: 73).

Kars-Ahılkelek arasında, 105 km yolun yapılması için 422 milyon dolar; Ahılkelek-Marabda hattının rehabilitasyonu için ise 178 milyon dolar harcanmıştır. Toplam 600 milyon dolara mal olan proje, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından karşılanmıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan, Gürcistan'a %1 faiz oranıyla 25 yıl vadeli 220 milyon dolar kredi vermiştir (Arpaçukuru, 2018: 76).

BTK yılda 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük taşıyabilecektir. Taşıma kapasitesinin 2034 yılında 17 milyon ton yüke ve 3 milyon yolcuya yükseltilmesi planlanmaktadır. BTK demiryolunun güzergahındaki ülkelerin önemli transit ülkelere dönüşmesi ve özellikle Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Trenin maksimum hareket hızının saatte 140 km/h olması beklenmektedir. BTK demiryolunun temel önemi ise Rusya'nın ulaşımda tekel gücünü azaltmasıdır. BTK demiryolu sayesinde Çin'den gelen yükler Kazakistan'dan Hazar Denizi ile Bakü'ye oradan da demiryolu ile Türkiye'ye ulaşmaktadır (Abişov, 2018: 42-43). Bu yol ile önemli zaman kazanılmaktadır. Aynı yolu deniz ile gelmek için 30-40 gün zaman harcanırken, BTK demiryolu sayesinde yükler 13-15 günde ulaştırılabilmektedir. Avrupa ile Asya arasında ulaşım yolunu 7 bin km azaltan bu yol

aynı zamanda hava taşımacılığında %50 daha az masraflıdır. Maliyetinin uygun olması nedeni ile Çin, Avrupa ile olan ticari taşımalarda demiryolunu kullanmaktadır. Çin yılda Avrupa'ya 240 milyon ton mal göndermektedir. Bu malın %10'u, bu da yılda 24 milyon ton yük kapasitesini oluşturur (Taghiyev, 2019: 5).

BTK Projesinin amacı, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında doğrudan demiryolu kurarak bu bölgeyi Orta Asya ve Çin ile birleştirecek ulaşımı sağlamaktır. Kazakistan ve Çin arasında bulunan Urumçi-Aktau demiryoluyla ticari ürünler Hazar Denizi'nden tren feribotlarla taşınarak, BTK demiryoluyla Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmaktadır. Bu yol Manş Tüneliyle İngiltere, Fransa, İsviçre, Almanya, Avusturya, Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan'a kadar uzanmakta ve böylece Londra ve Pekin arasında bağlantı kurulabilmektedir. BTK, bu bağlantıyı tamamlayan temel bileşen olarak kabul edilmektedir (Abişov, 2018: 42).

“Demir İpek Yolu” olarak da tanımlanan BTK projesinin ilk tren seferi 30 Ekim 2017 yılında gerçekleştirilmiştir. Tarihi İpek Yolu'nu eski önemine kavuşturmak yalnızca Çin'in ekonomisi için değil proje güzergahı boyunca hatta yakın bölgedeki ülkeler içinde önemli değişiklikleri barındırmaktadır. Avrupa ile Çin arasındaki demiryolları yalnızca Rusya sınırlarını kapsamaktayken, BTK Demiryolu ile farklı bir yolla taşıma seçeneği sunulmuştur. Bu yolla Asya-Avrupa arasındaki taşıma güzergahı konumunda olan Rusya'ya ihtiyaç azalmaktadır. Avrupa, Orta Asya ve Çin gibi ülkeler karşılıklı olarak daha yakın olmaktadır. Bilhassa söz konusu ülkelerin daha fazla kültürel ve ticari bağlantılarının oluşması ile birlikte Avrasya ülkelerinin dünya ekonomisine uyum sağlamaları yönünden de bu yol büyük önem arz etmektedir (Yılmaz, 2021: 70).

2.4. TÜRKİYE VE AZERBAIJAN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİNE YÖNELİK LİTERATÜR

Literatür taraması yapılırken Türkiye-Azerbaycan sosyo-ekonomik ilişkilerine yönelik teorik ve uygulamalı çalışmalar incelenmiştir.

2.4.1. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Teorik Çalışmalar

Çalışmanın bu kısmında, son dönemlerde yapılan Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini inceleyen teorik çalışmalar özetlenmiştir.

Ekin (2007), Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji ve ekonomi konusundaki ilişkileri incelemiştir. 1991-2005 yıllarını kapsayan çalışmada Türkiye ile Azerbaycan hem kardeş iki ülke olması hem de çıkarlarının aynı olması nedeniyle güç birliği yaptıkları takdirde enerji mücadelesi arenasından başarı ile ayrılacakları ve 21. yüzyıla daha güçlü ve başarılı olarak devam edecekleri sonucuna ulaşılmıştır.

Farzali (2011), Azerbaycan Devleti'nin Türkiye ile olan ilişkilerini siyasi, diplomatik, askeri, ekonomik ve kültürel yönleriyle XX. yüzyıl kapsamında ele alınarak incelemiştir. Azerbaycan'ın uluslararası arenaya entegrasyonu, bölgesel güvenliğin korunması bağlamında, siyasal, ekonomik, bilimsel ve kültürel yönüyle Türkiye ile çok yönlü işbirliğinin gelişmesine büyük önem verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Dalkılıç (2015), çalışmasında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecini 1991-2000 dönemi için incelemiştir. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri tarihin çeşitli dönemlerinde birtakım iniş çıkışlara sahne olmakla beraber, iki ülke arasındaki ilişkiler, her zaman kardeşlik, dostluk ve stratejik ortaklık niteliği göstermiştir. İlişkilerin gelecekte de sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi, geçmişteki iniş çıkışlara neden olan sorunların kaynağının araştırılarak tespit edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Esen (2015), Türkiye ile Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi ilişkilerini 2003-2013 dönemi açısından değerlendirmiştir. "İki Devlet Bir Milet" kavramının oluşturduğu pozitif ortamın ekonomik ilişkilere yansıtılması gerektiği ve Türkiye ve Azerbaycan'ın arasında engel teşkil eden vize muafiyeti ve gümrük vergileri gibi konuların geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Çıkrık (2016), Türkiye-Azerbaycan ticari ilişkilerinin taşımacılık üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmada, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiği, Türkiye'nin Kafkasya'daki Türk piyasasına girebilmesi için Azerbaycan üzerinden taşımacılığa önem vermesi ve Azerbaycan'ın da Avrupa piyasasına ulaşabilmesi için Türkiye'ye ihtiyacı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Babazada (2017), Türkiye Azerbaycan arasındaki diplomatik ilişkilerin 1918-2014 yılları arasındaki kültürel, askeri, siyasi, ekonomik ve tarihi yönlerini betimsel araştırma yöntemiyle ele almıştır. Türkiye ve Azerbaycan'ın sahip oldukları karşılıklı ilişkilerin ekonomik çıkarların yanı sıra etnik, kültürel ve tarihi boyutlara dayandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Güçüyener (2017), Türkiye ve Azerbaycan enerji ilişkilerini araştırmıştır. Çalışma da, iki ülke ilişkilerinde enerji güvenliğinin önemli bir yer tuttuğu, enerji az ve talebinin her iki ülkenin de menfaatine olacak şekilde düzenlenmesinin gerekliliği sonucuna varılmıştır.

Abbaszade (2018), Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin enerji boyutunu 1992-2018 dönemi için incelemiştir. Türkiye'nin enerji talebini karşılamak için Azerbaycan'ın enerji kaynaklarına ihtiyacı olduğu, Azerbaycan'ın ise enerji kaynaklarını satması için Türkiye'nin güvenilir bir transit ülke olduğu ve bu yüzden de iki ülke arasındaki enerji ilişkilerinin giderek önem kazanacağı ortaya çıkmıştır.

Aslanlı (2018), Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin işlevselliğini, hukuki altyapısını, ikili ticaretini ve karşılıklı yatırım konularını incelemiştir. Çalışmada, iki ülke arasında ortak markaların oluşturması, gümrük tariflerinde özel statünün uygulanması, üçüncü ülkelerdeki ortak ekonomik girişimlerin, özellikle de ortak yatırımlarının artması ve benzeri yeni adımlara ihtiyaç duyulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ganbarov (2019), Türkiye Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkileri, işbirliklerini, anlaşmaları, enerji sektöründeki durumu ve tarım, sanayi, ulaştırma ve turizm gibi alanlardaki karşılıklı yatırımları incelemiştir. 1991-2014 yıllarını kapsayan çalışmada, Türkiye ve Azerbaycan'ın birbirine karşılıklı destek vermesi, çok yönlü faaliyet programlarının oluşturulması, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde dış tehditleri dikkate alarak yapılanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yukarıda özet olarak sunulan literatürdeki Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri üzerine yapılan teorik çalışmaların tablo halinde düzenlenmiş sunumu Tablo 2.5'te verilmiştir.

Tablo 2.5. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Teorik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Amaç	Sonuç
Ekin (2007)	1991-2005	Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji ve ekonomi konusundaki ilişkilerin incelenmesi.	Türkiye ile Azerbaycan hem kardeş iki ülke olması hem de çıkarlarının aynı olması nedeniyle güç birliği yaptıkları taktirde enerji mücadelesi arenasından başarı ile ayrılacakları ve 21. yüzyıla daha güçlü ve başarılı olarak devam edecekleri sonucuna ulaşılmıştır.
Farzali (2011)	XX. yüzyıl	Azerbaycan Devleti'nin Türkiye ile olan ilişkilerinin siyasi, diplomatik, askeri, ekonomik ve kültürel yönleriyle incelenmesi.	Azerbaycan'ın uluslararası arenaya entegrasyonu, bölgesel güvenliğin korunması bağlamında, siyasal, ekonomik, bilimsel ve kültürel yönüyle Türkiye ile çok yönlü işbirliğinin gelişmesine büyük önem verdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Dalkılıç (2015)	1991-2000	Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinin incelenmesi.	Türkiye-Azerbaycan ilişkileri tarihin çeşitli dönemlerinde birtakım iniş çıkışlara sahne olmakla beraber, iki ülke arasındaki ilişkiler, her zaman kardeşlik, dostluk ve stratejik ortaklık niteliği göstermiştir. İlişkilerin gelecekte de sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi, geçmişteki iniş çıkışlara neden olan sorunların kaynağının araştırılarak tespit edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Esen (2015)	2003-2013	Türkiye ile Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi ilişkilerin incelenmesi.	"İki Devlet Bir Milet" kavramının oluşturduğu pozitif ortamın ekonomik ilişkilere yansıtılması gerektiği ve Türkiye ve Azerbaycan'ın arasında engel teşkil eden vize muafiyeti ve gümrük vergileri gibi konuların geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Çıkrık (2016)	-	Türkiye-Azerbaycan ticari ilişkilerinin taşımacılık üzerindeki etkisinin incelenmesi.	İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiği, Türkiye'nin Kafkasya'daki Türk piyasasına girebilmesi için Azerbaycan üzerinden taşımacılığa önem vermesi ve Azerbaycan'ın da Avrupa piyasasına ulaşabilmesi için Türkiye'ye ihtiyacı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2.5. (Devamı)

Babazada (2017)	1918- 2014	Türkiye Azerbaycan arasındaki diplomatik ilişkilerinin kültürel, askeri, siyasi, ekonomik ve tarihi konular betimsel araştırma yöntemiyle ele alınması.	Türkiye ve Azerbaycan'ın sahip oldukları karşılıklı ilişkilerin ekonomik çıkarların yanı sıra etnik, kültürel ve tarihi boyutlara dayandığı sonucuna ulaşılmıştır.
Güçüyener (2017)	2017	Türkiye ve Azerbaycan enerji ilişkilerinin araştırılması.	İki ülkenin sahip olduğu ilişkini altyapını enerji güvenliği anlayışının olduğu, dünyadaki devletlerin karşısında iki ülkenin de kendi yararına olacak şekilde ilişkilerinin örtüşmesi gerektiği ve karşılıklı bağımlılık ögesi olan enerji talep ve arzının iyileştirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.
Abbaszade (2018)	1991- 2018	Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin enerji boyutunun incelenmesi.	Türkiye'nin enerji talebini karşılamak için Azerbaycan'ın enerji kaynaklarına ihtiyacı olduğu, Azerbaycan'ın ise enerji kaynaklarını satması için Türkiye'nin güvenilir bir transit ülke olduğu ve bu yüzden de iki ülke arasındaki enerji ilişkilerinin giderek önem kazanacağı ortaya çıkmıştır.
Aslanlı (2018)	-	İki ülkenin ekonomik ilişkilerinin işlevselliği, hukuki altyapısı, ikili ticareti, karşılıklı yatırım konularının incelenmesi.	İki ülke arasında ortak markaların oluşturması, gümrük tariflerinde özel statünün uygulanması, üçüncü ülkelerdeki ortak ekonomik girişimlerin, özellikle de ortak yatırımlarının artması ve benzeri yeni adımlara ihtiyaç duyulduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ganbarov (2019)	1991- 2014	Türkiye Azerbaycan arasındaki ekonomik kapsamlarda imzalanmış anlaşmalar, yapılmış ekonomik işbirlikleri, ikili ticareti, özellikle enerji sektörü olmakla birlikte tarım, sanayi, ulaştırma ve taşıma, turizm ve diğer alanlara yapılmış karşılıklı yatırımların incelenmesi.	Türkiye ve Azerbaycan'ın birbirine karşılıklı destek göstermesi, çok yönlü faaliyet programlarının oluşturulması, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde dış tehditleri dikkate alarak yapılanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri üzerine yapılan teorik çalışmalar incelendiğinde, iki ülkenin de diplomatik, askeri, kültürel, siyasi, ekonomik ve tarihi konuları dahil olmak üzere her konuda birlikte hareket etmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

2.4.2. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Yapılan Uygulamalı Çalışmalar

Çalışmanın bu kısmında, son dönemlerde yapılan Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini inceleyen uygulamalı çalışmalar özetlenmiştir.

Növresli (2010), iki ülke arasındaki turizm gelirlerini incelemiştir. 1996-2008 yıllarını kapsayan çalışma da birim kök, eş-bütünleşme, Zivot-Andrews ve Gregory-Hansen testleri ile zaman serisi analizi yapılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, turizm sektörü, iki ülke ekonomisinin büyüme performansında 2003 yılından itibaren olumlu katkı yapmıştır. Özellikle 2006-2008 döneminde ise turizm sektörünün büyümeye katkısı maksimum düzeye çıkmıştır.

Deniz ve Ablak (2015), Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin yeterli olup olmadığını incelemiştir. Çalışmada Kars, Ardahan, Iğdır, Bakü, Nahçıvan illerinde anket yoluyla veri toplanarak ki-kare analizi yapılmıştır. İki ülkenin günümüze kadar yapmış oldukları işbirliğini gelecekte de devam edeceğine ve işbirliklerinin devam etmesinin iki ülkenin de yararına olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Künü vd. (2015), Azerbaycan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen dış ticaretin Türkiye'deki ekonomik büyümeye etkisini incelemiştir. Çalışmada, 1999-2014 dönemi verileriyle Toda-Yamamoto nedensellik testi analizi yapılmıştır. Ulaşılan temel sonuç, Türkiye'deki ekonomik büyümeden Azerbaycan'ın ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu yönündedir.

Baghirova vd. (2016), Türkiye ve Azerbaycan dış ticaretinin iki ülke ekonomisi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışmada, 1998-2014 yıllarını kapsayan ithalat ve ihracat verileri kullanılarak Regresyon ve Korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucuna göre, her iki ülkedeki ekonomik büyümenin aralarındaki ticari ilişkileri olumlu etkilediği ve böylece GSYH'deki artışların, birbirlerini karşılıklı desteklediği sonucuna ulaşılmıştır.

Latifli (2016), Türkiye ve Azerbaycan'ın iyi komşuluk ilişkilerinin dış ticaretleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. 1991-2016 dönemini kapsayan çalışmada, SWOT analizi kapsamında Azerbaycan'a ihracat yapan şirketlere anket uygulanmıştır. Araştırma

sonucunda, sektörel dağılıma ve coğrafi konuma göre güçlü yönlerin, sınırda oluşan sorunlara ve ulaşım maliyetlerine göre ise zayıf yönlerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ünlü ve Kabak (2016), Azerbaycan-Türkiye dış ticaret ilişkilerini 1992-1996 dönemi verilerini kullanarak yapısal kırılmalı birim kök testi ve eş-bütünleşme analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada, Azerbaycan tarafından Türkiye'ye yapılan ihracatın, her bir dönemde ithalat tarafından daha az giderildiği (kompanse edildiği) bir uzun dönem ilişkisine ulaşılmıştır. Uzun dönemde, Azerbaycan tarafından yapılan her bir dönem ihracatın karşılığı daha az ithalat yapıldığı tespit edilmiştir.

Alakbarov ve Erkan (2017), Türkiye ve Azerbaycan'ın ihracatındaki teknoloji yoğunluklarının ölçümünü ve karşılaştırmalı üstünlüklerini analiz etmişlerdir. 2000-2015 dönemini kapsayan çalışmada, Balassa endeksi kullanılmıştır. İki ülkenin de dünya pazarında Ar-Ge bazlı ürün ihracatında birbirlerine karşı üstünlüklerinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ersoy vd. (2017), iki ülkenin dış ticaretindeki temel ihracat ürünlerinin karşılıklı etkisini nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Çalışmada, 2007-2014 yıllarını içeren verilerden yola çıkarak VAR analizi yapılmıştır. Kullanılan Johansen Eş-bütünleşme testi sonucunda, iki ülke dış ticaretine konu ürünler arasında uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Çalışmaya göre, iki ülke arasındaki dış ticaret çok yüksek olmadığı için karşılıklı etkileşimlerinin de olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

İbrahimli (2017), Türkiye ve Azerbaycan'ın dış ticaret ilişkilerinin karşılıklı etkisini araştırmıştır. 2007-2014 dönemi aylık verilerini kullanarak Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret dinamiğini VAR yöntemiyle incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre, iki ülke dış ticaret ürünleri arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Buna bağlı olarak, iki ülkenin ticari ilişkilerinin yeteri düzeyde olmadığı ve geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Aliyev (2018), Azerbaycan'ın Türkiye'ye petrol ihracatının bu ülkenin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini hem teorik hem de ampirik olarak analiz etmiştir. 2000-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak VAR analizleri yapılmıştır. Çalışma sonucunda, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye'ye yaptığı petrol ihracatı arasında ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinden Türkiye'ye gerçekleştirdiği petrol ihracatına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna

ulaşmıştır. Ayrıca, Azerbaycan ekonomisindeki değişimin petrol ihracatını büyük oranda etkilediği sonucu da elde edilmiştir.

Öngel vd. (2019), Türkiye ve Azerbaycan için ihracat, ithalat, döviz kuru, enflasyon, istihdam ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışmada, 1992-2018 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Belirlenen makroekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin tespiti için Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, iki ülke için de makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkinin farklılık gösterdiği görülmüştür. Türkiye’de ekonomik büyümeden enflasyona doğru tek yönlü nedensellik, Azerbaycan’da ise döviz kurundan enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Şahin ve Konak (2019), Türkiye ve Azerbaycan örneğinde, enerji ihracatı ve ithalatı ile dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. 1995-2016 yıllarını kapsayan çalışmada eş-bütünleşme, Vektör Hata Düzeltme Modeli ve nedensellik metodolojileri kullanılmıştır. İki ülkenin de ticaret değişkenlerinin birlikte hareket ettiğini; Azerbaycan ekonomisinde büyüme dinamiğinin ithalata, Türkiye ekonomisinde ise ihracata dayalı olarak gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Alpdoğan vd. (2020), Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaretin gelişimini incelemiştir. 1995-2015 dönemini kapsayan çalışmada dış ticaret istatistikleri ve hesaplanan dış ticaret yoğunlaşma endeksleri kullanılmıştır. İki ülkenin de piyasada başarılı olabilmesi için, pozitif bir mal imajının yaratılması, ürünlerde kalitenin ön planda tutulması, ürünlerin satışında ve dağıtımında gerekli yöntemlerin ve tanıtımların doğru şekilde yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Baghirova (2021), Türkiye ve Azerbaycan enerji iş birliğinin stratejik boyutunu incelemiştir. Çalışmada, enerji kaynaklarının uluslararası ilişkilerdeki etkisi teorik ve ampirik olarak değerlendirilmiştir. 2012-2020 dönemi ele alınarak Duygu Analizi (Sentiment Analysis) yöntemi kullanılmıştır. Enerji gibi stratejik sahalarda yaratılan ortaklıklarda tarafların birbirlerine karşılıklı bağımlı olduğu ve yine karşılıklı olarak çıkarlarının karşılandığı bir beraberliğin var olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yukarıda özet olarak sunulan literatürdeki Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri üzerine yapılan uygulamalı çalışmaların tablo halinde düzenlenmiş sunumu Tablo 2.6’da verilmiştir.

Tablo 2.6. Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Uygulamalı Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Bağımlı/Bağımsız Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Növresli (2010)	1996-2008	GSMH, turizm gelirleri, ekonomik büyüme, turizm sektörü, hizmet, gelir artışı, döviz, istihdam, ulaşım, nüfus, kitle iletişim, iş, görev, arz, talep	Birim kök, eş-bütünleşme, Zivot-Andrews ve Gregory-Hansen testleri ile zaman serisi analizi yapılmıştır.	Turizm sektörü, iki ülke ekonomisinin büyüme performansında 2003 yılından itibaren olumlu katkı yapmıştır. Özellikle 2006-2008 döneminde ise turizm sektörünün büyümeye katkısı maksimum düzeye çıkmıştır.
Deniz ve Ablak (2015)	2015	Türkiye ve Azerbaycan'ın jeopolitik konumu, ulaşım, ticaret, ekonomik, lojistik, tarımda modernleşme, siyasi ilişkiler, işbirliği, ilerde yaşanacak ilişkiler, büyüme, demografik değişkenler	Anket yoluyla veri toplanarak ki-kare analizi yapılmıştır.	İki ülkenin günümüze kadar yapmış oldukları işbirliğini gelecekte de devam edeceğine ve işbirliklerinin devam etmesi iki ülkenin de yararına olacağı sonucuna ulaşılmıştır.
Künü, Hopoğlu ve Bozma (2015)	1999-2014	Ekonomik büyüme, ihracat, nedensellik ilişkisi, dış ticaret, kültürel ve coğrafi yakınlık, petrol ve doğalgaz, dışa bağımlılık	Toda-Yamamoto nedensellik testi analizi yapılmıştır.	Türkiye'deki ekonomik büyümenin Azerbaycan'ın ihracatı üzerinde tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu yönündedir.
Baghirova, Oğuzhan ve Yıldız (2016)	1998-2014	GSYH, Ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar, ticari ilişkiler, işbirliği, dış ticaret hacmi, logaritmik değerler, ithalat, ihracat, kültür, coğrafya, gelişmişlik	Regresyon ve Korelasyon analizi yapılmıştır.	İki ülkenin de ekonomisi büyüdükçe, İki ülkenin ticari ilişkilerinde yükseliş olduğu ve GSYH'deki artışların, birbirlerini desteklediği sonucuna ulaşılmıştır.
Latifli (2016)	1991-2016	Ulaşım maliyetleri, sektörel dağılım, dış ticaret, anlaşmalar, protokoller, ihracat yapan firmalar, sınır sorunları, coğrafi konum, istikrar, komşuluk ilişkileri, piyasa, nüfus artışı, yatırım düzeyi	SWOT analizi kapsamında Azerbaycan'a ihracat yapan şirketlerle anket uygulanmıştır.	Sektörel dağılıma ve coğrafi konuma göre güçlü yönlerin, sınırda oluşan sorunlara ve ulaşım maliyetlerine göre ise zayıf yönlerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2.1. (Devamı)

Ünlü ve Kabak (2016)	1992-1996	İhracat, ithalat, uzun dönem ilişkisi, GSYH, dış ticaret, yatırımlar, büyüme, ekonomi, ürün, maliyet, gelir, yatırım, arz ve talep, sermaye, pazar büyüklüğü, hammadde, ticari ilişkiler, GSMH	Yapısal kırılmalı birim kök testi, eş-bütünleşme analizi ve uzun, kısa dönem denklemleri kullanılmıştır.	Azerbaycan tarafından Türkiye'ye yapılan ihracatın, her bir dönemde ithalat tarafından daha az giderildiği (kompanse edildiği) bir uzun dönem ilişkisine ulaşılmıştır. Uzun dönemde, Azerbaycan tarafından yapılan her bir dönem ihracatın karşılığı daha az ithalat yapıldığı tespit edilmiştir.
Alakbarov ve Erkan (2017)	2000-2015	Teknolojik gelişmeler, ticaret, dünya piyasası, Ar-Ge yatırımları, ihracat, cari açık, ekonomik kriz, dış ticaret, gelişmişlik, rekabet gücü, üretim, ekonomik göstergeler	Balassa endeksi kullanılmıştır.	İki ülkenin de dünya pazarında ar-ge bazlı ürün ihracatında birbirlerine karşı üstünlüklerinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Ersoy, Durmuşkaya ve İbrahimli (2017)	2007-2014	Dış ticaret, ihracat, ham petrol, dış ticaretin sektörel dağılımı, rekabet gücü, uzun dönem ilişkisi, ithalat, ekonomik göstergeler, ticaret hacmi, talep	Johansen Eş-bütünleşme testi analizi yapılmıştır.	İki ülke arasındaki dış ticaret çok yüksek olmadığı için karşılıklı etkileşimlerinin de olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
İbrahimli (2017)	2007-2014	Temel ihracat ürünleri, dış ticaret, kur sistemi, devalüasyon, ekonomik gelişmeler, ticari ilişkiler, ham petrol ithalatı, uzun dönem ilişkisi, eğitim, pazar yapısı, talep, firmalar, para birimi	ADF birim kök testi, Johansen eş-bütünleşme testi, AR karakteristik ters polinom kökleri ile dinamik analiz, otokorelasyon testi, normallik testi ve değişen varyans testleri uygulanmıştır.	İki ülkenin birbirleriyle olan ticaret ilişkilerinin yeteri kadar olmadığı ve geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Aliyev (2018)	2000-2017	Ekonomik büyüme, dünya enerji miktarı, petrol ihracı ve ithalatı, yaşam koşulları, yaşanan krizler, GSYH, petrol ürünleri, döviz kurları, ticaret hacmi, ihracat, nüfus artışı, enflasyon, GSMH	Vektör Otoregresyon modeli, Engle ve Granger Eşbütünleşme testi Augmented Dickey Fuller birim kök testi uygulanarak karşılıklı ilişki araştırılarak Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir.	Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye'ye yaptığı petrol ihracatı arasında ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinden Türkiye'ye gerçekleştirdiği petrol ihracatına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan ekonomisindeki değişimin petrol ihracatını büyük oranda etkilediği sonucu da elde edilmiştir.

Tablo 2.1. (Devamı)

Öngel, Tatlı ve Bozkurt (2019)	1992-2018	İşsizlik, enflasyon, ekonomik yapı, ekonomik büyüme, istihdam, döviz kuru, ithalat, ihracat, GSYH	Granger nedensellik testi kullanılmıştır.	İki ülke için de makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkinin farklılık gösterdiği görülmüştür. Türkiye’de ekonomik büyümeden enflasyona doğru tek yönlü nedensellik, Azerbaycan’da ise döviz kurundan enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.
Şahin ve Konak (2019)	1995-2016	Enerji, büyüme, kalkınma, petrol, doğalgaz, enerji ithalatı ve ihracatı, üretim faaliyetleri, dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi, GSMH, cari işlemler dengesi, gelir, enflasyon	Eş-bütünleşme, Vektör Hata Düzeltme Modeli ve nedensellik metodolojileri kullanılmıştır.	İki ülkenin de ticaret değişkenlerinin birlikte hareket ettiğini; Azerbaycan ekonomisinde büyüme dinamiğinin ithalata, Türkiye ekonomisinin ise ihracata dayalı olarak gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.
Alpdoğan, Akal ve Hasanov (2020)	1995-2015	İthalat, ihracat, döviz kuru, piyasa yapısı, ürün farklılığı, dış ticaret, ekonomik büyüme, yatırımlar, gelir, maliyet, ulaşım, yaşam koşulları, yakınlık, firma çokluğu	Dış ticaret istatistikleri ve hesaplanan dış ticaret yoğunlaşma endeksleri kullanılmıştır.	İki ülkenin de piyasada başarılı olabilmesi için, pozitif bir mal imajının yaratılması, ürünlerde kalitenin ön planda tutulması, ürünlerin satışında ve dağıtımında gerekli yöntemlerin ve tanıtımların doğru şekilde yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Baghirova (2021)	2012-2020	Enerji kaynakları, jeopolitik konum, doğalgaz, petrol, müşteri memnuniyeti, enerji arzı, yatırımlar, kömür, sanayi faaliyetleri, enerji projeleri, pazar büyüklüğü	Duygu (Sentiment) analizi kullanılmıştır.	Enerji gibi stratejik sahalarda yaratılan ortaklıklarda tarafların birbirlerine karşılıklı bağımlı olduğu ve yine karşılıklı olarak çıkarlarının karşılandığı bir beraberliğin var olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri üzerine uygulamalı çalışmalar incelendiğinde, iki ülkenin ilişkilerinin ekonomik yapısına ve gelişmişlik düzeyine göre değişiklik gösterdiği ve genel olarak iki ülkenin de karşılıklı çıkarlarının korunması gerektiği tespit edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARABAĞ SAVAŞININ İKİ ÜLKENİN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.1. KARABAĞ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde olan Gökçe Gölü, Aras ve Kür nehirleri arasında, güneyde İran, batıda Ermenistan sınırına yakın olan, doğudan batıya 35-60 km, kuzeyden güneye 120 km uzunlukta ova ve dağlardan oluşan bir coğrafi alandır. Yukarı Karabağ veya Dağlık Karabağ isimleri bulunduğu bölgedeki dağlık alanların çok olmasından gelmektedir. Karabağ'ın bu kadar önemli olmasının nedeni, bu bölgede orman ürünleri, mineral sular ve maden yataklarının çok olmasıdır. Bu yüzden, uğruna savaşılan, şehit verilen yerin aynı zamanda 21,000 hektar tarıma elverişli toprak alanı vardır. Karabağ, Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün %20'sine denk gelmektedir (Ahadli, 2021: 54).

Şekil 3.1'de Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'ın kara sınırı gösterilmiştir.

Kaynak: <https://www.setav.org/5-soru-daglik-karabag-catismasi-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-bir-kirilma-mi/>, 2022

Şekil 3.1. Dağlık Karabağ'ın Coğrafi Konumu

Nüfusunun az olması ve yüzölçümünün küçüklüğü gerçeğinden hareketle büyük bir ilçe veya küçük bir şehir konumunda olan Dağlık Karabağ bölgesi, fiziksel küçüklüğünden farklı olarak ekonomik ve politik açıdan stratejik bir öneme sahiptir. Dağlık Karabağ, bulunmuş olduğu konum itibariyle sadece Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin değil, aynı zamanda hem bölgeye yakın olan Türkiye, Gürcistan ve Rusya gibi bazı ülkelerin hem de bölge dışından birçok ülkenin ilgi alanına giren bir bölge olmuştur (Demir, 2018: 30).

Karabağ topraklarının 10 Kasım 2020 yılından itibaren Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesiyle göç ettirilen Türklerin tekrar anayurtlarına dönerek Türk nüfusunun artacağını söylemek mümkündür.

3.2. KARABAĞ'IN TARİHİ GEÇMİŞİ

İnsanlığın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Karabağ, tarihi süreç içerisinde hep stratejik önemi yüksek bir bölge konumunda olmuştur. Karabağ'da bilinen ilk yerleşim yerleri, Fuzuli ilinde bulunan Tağlar ve Azıh Mağaralarında olmuştur. Arkeologların mağaralarda yaptığı çalışmalar sonucunda, İnsanoğlunun buradaki yaşamı 1,5-2 milyon yıla dayanmaktadır. 1969'da Azıh Mağarası'nda yapılan kazılarda ortaya çıkan kemiklerin dünyadaki en eski insanlara ait olduğu tespit edilmiştir. Yirmili yaşlarda bir kadına ait olduğu saptanan çene kemiğinden hareketle bölgenin, dünyanın en eski yerleşim alanlarından biri olduğu kabul edilmeye başlanmıştır. Hocalı'da da M.Ö. 17-18. yüzyıllara ait buluntular tespit edilmiştir. Bütün bunlar bize, Karabağ'daki yaşamın çok eskilere dayandığı bilgilerini vermektedir (Allahverdiyev, 2010: 30).

Karabağ'da eski Türk boylarının yaşadığı ve Azerbaycan'ın toprağı olduğunu bölgedeki kültürel eserler ortaya çıkarmaktadır. Türk dünyası ve Azerbaycan halk edebiyatında yer edinen "Dede Korkut Destanları" 6. ve 7. yüzyılda Azerbaycan, Karabağ topraklarında ve "Göyçe gölü havzasında" ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, Ebubekir Tehrani'nin 1470'te yazdığı "Kitab-i Diyarbekiriyye" adlı eserde, "Karabağ'ın Oğuz Türklerine ait olduğu ve Oğuzların babası sayılan Oğuz Hakan'ın Göyçe Denizi kenarında defn olunması, Bayandur Hakan'ın da Karabağ'da Göyçe Denizi kıyısında yaşadığı ve orda defnedildiği" bilgileri yer almaktadır (Kazimzade, 2019: 7).

Azerbaycan'ın güneyinde kültürel ve ekonomik hayatın gelişmesiyle, M.Ö. 6-9. yüzyıllarda Manna Devleti kurulmuştur. Manna devleti, Urartular ve Asurlarla savaşlar yapmış, bağımsızlığını korumuş, Azerbaycan ve Karabağ topraklarındaki işgallere yenilmemiştir. Bu dönemde, Güney Kafkasya'da (Transkafkasya) Ermeni asıllı millet yaşamamıştır. Ermeni devleti olarak ifade edilen Urartu toprakları ise şuan ki Ermenistan sınırlarına çok uzaktır. İlerleyen zamanlarda Med İmparatorluğu (M.Ö. 672-550) ortaya çıkmıştır. Bu imparatorluk Urartu Devleti'yle birlik olarak Azerbaycan topraklarının bir bölümünü işgal etmiştir. Daha sonra bu topraklar Ahamenişlerin (M.Ö. 550-330) eline geçmiştir. Ahamenişler'den sonra, Makedonyalı İskender'in idaresine girmiştir. Makedonyalı İskender (363-323) öldükten sonra imparatorluk parçalanarak, Azerbaycan topraklarının kuzeyinde Albanya Devleti, güneyde ise Atropatena devleti kurulmuştur (Kazimzade, 2019: 9).

M.Ö. IV-M.S. VIII. yüzyılları arasında yaklaşık 1200 yıl var olan Albanya devleti, Azerbaycan'a önemli etkenler bırakmıştır. Karabağ, Albanya devletinin kontrolünde olmuştur ve Karabağ'ı korumak için büyük mücadeleler vermiştir. Karabağ, Azerbaycan Albanya devletine ait olduğu gibi, bu topraklarda yaşayanlar, Gargarlar, Utiler ve diğer etnik gruplardır. Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeni çarlığını "Büyük Ermenistan" olarak adlandırmış ve göç ettikleri yerlerin Ermeni toprağı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Kambarov, 2007: 23).

Albanya devletinden sonra bir süre Arapların kontrolünde kalan Karabağ daha sonra X. Asırda Azerbaycan devleti olan Salarilerin ve Sacilerin, XI-XII. Asırlarda Şeddadilerin, XII-XIII. asırlarda Atabeylerin, XII-XV. asırlarda ise aslı Moğol olan Hulagulerin (Demirtaş, 2018: 15-16), daha sonrasında "İlhanlıların, Celayır Sultanlığı'nın, Şirvanşahların" kontrolünde olan Karabağ, 15. yüzyılda "Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu devletinin (1468-1501)" kontrolünde olmuştur (Kazimzade, 2019: 10).

Akkoyunlu devletinden sonra 1501'de Safevi devleti kurulmuştur. Böylece, Osmanlı İmparatorluğundan sonra bölgede kurulan en güçlü ikinci devlet olmuştur. O dönemde Ermenilerin iddia ettikleri siyasi ve etnik çoğunluğun kendilerinde olduğu düşüncesi yanlıştır. Tersine, Azerbaycan'ın siyasi ve etnik yapısı o dönemlerde şekillenmiştir. Safeviler, Azerbaycan topraklarında 4 beylerbeylik kurmuşlardır.

Karabağ-Gence bu beylerbeylikten biridir. 1593'teki verilerde, Karabağ-Gence vilayeti 7 sancak, 36 bölgeye ayrılmış ve kayıtlara geçen yaklaşık 1.300 yer isminin Azerbaycan Türkçesi olduğu bilinmektedir (Mahmudov, 2010: 7).

Karabağ 18. asıra kadar Safeviler'in kontrolünde kalmıştır. 1722-1724 tarihleri arasında Rusların bölgeyi işgal etmeye kalkmasına karşın Osmanlı Devleti harekete geçerek Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. 1724'te ise Ruslarla anlaşma yapılarak Karabağ, Osmanlı sınırları içerisinde bırakılmıştır. Ancak, 1731 yılında artan İran-Osmanlı savaşı sonrasında 1736'da imzalanan antlaşmayla Karabağ İran'a bırakılmıştır (Nusel, 2015; 44).

Karabağ, 1828'de yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla Çarlık Rusya'nın kontrolüne bırakılmıştır. Azerbaycan'daki Hanlıkların beraberlik ve birliğin eksikliğini fırsat bilen Rusya Kafkasya bölgesinin tümünü işgal etmiştir. Rusya, 1828'den sonra Ermenilerin göç etmesini sağlayarak Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Böylece Rusya, yapılan göç sayesinde bölgenin Müslüman Türk nüfusunu asimile ederek bölgeyi kontrol altına almaya çalışmıştır (Altemir, 2019: 5).

Bölgede, 1905'e kadar önemli çatışmalar yaşanmamış, fakat birçok isyanlar yaşanmıştır. Söz konusu tarihe kadar Ruslar, İran ve Osmanlıdan göç ettirdikleri Ermenileri Karabağ'ın önemli bölgelerine yerleştirme çabası içerisinde olmuşlardır. (Allahverdiyev, 2010: 34).

1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'nın sonra bölgenin idaresi hakkında söz sahibi olan İngilizler de belli bir süre sonra Karabağ topraklarını Azerbaycan yönetimine bırakmıştır. 1920 yılının Nisan ayında Karabağ'da bir ayaklanma çıkmış ve bölgedeki Ermeni nüfusunun fazlalığı nedeniyle bu bölgenin aslında Ermenistan sınırlarında yer alması gerektiği yönünde iddialarla isyan girişiminde bulunan Ermeni nüfus, Kızılordu'nun isyan hareketini bastırmasıyla isyan büyümeden geçici de olsa sonlandırılmıştır. Bu isyan hareketinden sonra, tarafları arasında Türkiye'nin de içinde olduğu üç Güney Kafkasya ülkesi olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında 1921 yılının Ekim ayında "Kars Antlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Karabağ Bölgesine özerk bir statü verilerek Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır (Demir, 2018: 29).

24 Temmuz 1923'te Azerbaycan ve Ermenistan sınırları kesinlik kazanmıştır. Fakat Azerbaycan, kendi toprakları içerisinde olan Karabağ'a özerklik verilmesini doğru bulmamış ve bu karara karşı çıkmıştır. Stalin tarafından Zengezur'un da içinde bulunduğu ortalama 25.000 km²'lik Azerbaycan toprağı Ermenilere verilmiştir. Burada Rusya'nın amacı, Dağlık Karabağ sorununu çözmek değil, çözümsüzlüğü kalıcı hale getirmektir. Stalin'in hedefi, Nahçıvan ile Azerbaycan arasına Ermenistan'ı sokarak iki bölgeyi birbirinden ayırarak ilişkileri koparmaktır. Bu sayede Azerbaycan'ın Türkiye'ye sınır komşu olması engellenerek, bu bölgede kontrolü daha rahat yapmaya çalışmışlardır (Salmanlı, 2007: 47).

5 Aralık 1936'da Azerbaycan topraklarının bir bölümü Gürcülere, bir bölümü de Ermenilere verilmiştir. Böylelikle, Kafkasya'da Rusya'ya bağlı Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devleti kurulmuştur (Allahverdiyev, 2010: 37).

1960 yılından itibaren Ermeniler yeniden Azerbaycan'a karşı toprak talebinde bulunmaya başlamışlardır. Önceleri sözlü olarak sürdürülen iddialar, kısa süre sonra dönemin basınında da yer almış ve konuyla ilgili kitaplar basılmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni kamuoyuna "1915 Ermeni soykırımı" iddialarını gündeme getirmeye başlamışlardır. İlk defa 1964 yılında Erivan'da "1915 Ermeni soykırımının 50. Yılı" anısına çeşitli organizasyonlar düzenlenmiştir (Salmanov, 2019: 57).

1980'lerde SSCB'nin karışmaya başlamasıyla Kafkasya'da bulunan devletlerin bağımsız bir devlet olma düşünceleri oluşmaya başlamıştır. Bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Dağlık Karabağ'daki Ermeniler birtakım girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. SSCB'nin dağılması aşamasında birlikte yaşayan otonom bölgelerin ve cumhuriyetlerin karşılıklı olarak toprak talep etmeleri süreci başlamıştır. Böylece, Ermenistan'ın da Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ı işgal süreci de başlamıştır. Ermeniler, Karabağ'da kendilerinin yaşadığını savunmuş ve bölgede yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a bağlanmak istedikleri düşüncüyü SSCB'ye iletmişlerdir (Aliyev, 2017: 54).

İlerleyen zamanlarda Ermeniler'in Karabağ hakkındaki propaganda ve girişimleri giderek hızlanmıştır. 1987'den sonra Erivan'da yapılan gösterilerde "Karabağ Ermenilerini kurtaralım", düşüncesi ortaya atılmıştır. Söz konusu dönemde, Ermeni milli hareketinin kuruluşu olan "Karabağ Komitesi" oluşturulmuştur. Bu kuruluş, aynı düşünceye sahip bilgili insanların birleşmesiyle "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki

(DKÖB)” Ermenilerin ayrımcılık yaşadıklarına dair iddialarını güçlendirmişlerdir (Salmanlı, 2007: 48).

Uluslararası güçlerin ve Rusya’nın yardımıyla Karabağ’ın Ermeniler tarafından işgal edilmeye başlanmasıyla 1988’de Azerbaycan ve Ermenistan savaşı başlamıştır. Savaşın şiddetlenmesi ve ölümlerin artmasıyla tarafsız olduklarını dile getiren İran ve Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabulucu olmaya çalıştıklarını söylemişlerdir (Ahadli, 2021: 60).

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşın şiddetlenmesi 20 Şubat 1988’de “Dağlık Karabağ Yerel Konseyi”nin (Azerbaycanlı temsilcileri olmadan) kararıyla bölgenin “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Birliği Cumhuriyeti”nden ayrılarak “Ermeni Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti”ne bağlanmasıyla sonuçlanmıştır (Hakyemez, 2019: 39).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ da 1990 yılı ocak ayındaki çatışmalarda ölümler yaşanmıştır. Bu nedenle Moskova, Azerbaycan'a asker yardımı yapmaya karar vermiştir. Moskova o zamanlarda her iki ülkeye çatışmaları durdurmaları için çağrıda bulunmuş ve bölgede Azerbaycan ve Ermenistan'ın tamamını kapsayacak şekilde (Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi de dahil) olağan üstü hal ilan etmiştir (Hakyemez, 2019: 40).

1991 yılında SSCB resmen sona ermiş, 25 Aralık 1991 de Rusya Federasyonu kurulmuştur. Ermenistan 1991 yılında kendi bağımsızlığını kazanmış ancak her fırsatta bu döneme kadar Azerbaycan topraklarına ve köylerine saldırıp toprak kazanma girişiminde bulunmuştur. Hatta, Gorbaçov'a yapılan darbe girişimini fırsat bilip ortaya çıkan karışıklığı kendi lehine kullanıp Azerbaycan topraklarını işgal etmeye ve kendi topraklarına katma girişimlerini başlatmıştır. 1991 yılında Azerbaycan da bağımsızlık doğrultusunda girişimler yaparken, Karabağ’da yaşayan Ermeniler bölgede “Arsak Ermeni Cumhuriyeti”ni kurduklarını dile getirmişlerdir (Hakyemez, 2019: 43). 14-18 Eylül 1991 tarihinde Rus askerlerinin denetimi altında Ermeni askerî birlikleri Goranboy iline bağlı köylere saldırılar düzenlemişlerdir (Salmanov, 2019: 61).

Rusya’nın destekleriyle Ermenistan, Azerbaycan’ın topraklarını işgal etmek için silahlı saldırılarına başlamıştır. Azerbaycan ise henüz bağımsızlığını yeni kazanmış, yönetimdeki istikrarsızlık ve düzenli ordusunun kurulmamasına bağlı olarak, 21 Şubat’ta

Gaybalı, Malıbeyli, Aşağı Kuşçular ve Yukarı Kuşçular gibi stratejik öneme sahip bölgelerinin Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmesini engelleyememiştir. 25-26 Şubat 1992 tarihinde Karabağ'da yerleşen Rusya'ya bağlı 366. alayın (3 askerî birlikten oluşmaktadır) desteği ile Ermeniler Hocalı'da soykırıma imza atmışlardır. 20. yüzyılın sonlarında Srebrenitsa ile birlikte dünyanın en büyük soykırımını olarak değerlendirilen Hocalı olayları büyük çoğunluğunu çocukların ve kadınların oluşturduğu 613 kişinin vahşice öldürülmesi, 487 kişinin yaralanması, 1257 kişinin esir alınması ve 8 ailenin tümünden katledilmesi ile akıllara kazınmış bir faciadır (Salmanov, 2019: 63). Tüm bu yaşananlara dünya devletlerinin ses çıkarmaması olayı daha çok acıklı kılmaktadır. Dağlık Karabağ'daki işgallerine devam eden Ermeniler, 8 Mayıs 1992'de bölgenin önemli merkezlerinden olan Şuşa'yı, 18 Mayıs 1992'de Laçın'ı işgal etmişlerdir. 3 Nisan 1993'de ise Kelbecer'i kontrol altına alarak Karabağ'ın çoğunu kontrol altına almışlardır (Aliyev, 2017: 56-57). Daha sonra Ermeniler işgal alanlarını artırarak Fuzuli, Cebrail, Zengilan ve Kubatlı bölgelerini işgal etmişlerdir. Bu yaşanan olaylardan sonra bölgede yaşayan yerli Türk nüfus göçe zorlanarak 1 milyondan fazla insan göçe maruz bırakılmıştır (Ahadli, 2021: 61).

Türkiye kamuoyunda ise Karabağ olayları geniş yankı bulmuştur. Özellikle Hocalı katliamı ve Şuşa'nın işgali İstanbul ve Ankara'da çeşitli parti ve sivil toplum örgütlerince düzenlenen gösterilerle protesto edilmiş, Rusya Büyükelçiliği ve Başkonsolosluğu önünde gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerin öncesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Karabağ'la ilgili bir dizi toplantılar gerçekleştirilmiştir. 19 Şubat 1992 tarihinde TBMM'nin olağan toplantısında Başbakan sıfatıyla Süleyman Demirel Karabağ üzerinden Batı'ya bir mesaj vermiştir. Demirel "Batı, Karabağ sorununda Ermenistan'ı destekler ve Ermenistan uzlaşmaz bir tutum takınırsa, bölgesel bir savaş çıkar" açıklamasında bulunarak Rusya, ABD ve Batı Avrupa ülkelerine uyarıda bulunmuştur (Salmanov, 2019: 65)

1999-2000 yıllarında Azerbaycan ile Ermenistan, Karabağ sorunu hakkında birçok kez görüşmüşler, fakat herhangi bir çözüme ulaşamamıştır. Fransa 2001 yılında Karabağ sorunu ile ilgilendiğini söylemiştir. Fakat Fransa'nın da çözüm önerilerinden bir sonuç alınamamıştır. Daha sonraları ABD ise bölgede arabuluculuk faaliyetlerini başlatmıştır. ABD'nin bu dönemlerde Azerbaycan'ı desteklediği görülmektedir. Bunun sebebi, o dönemlerde Azerbaycan'daki petrolünde ABD'nin petrol şirketlerinin payının

artması ve ABD ile İran arasındaki problemlerdir. Diğer taraftan ABD, İran ile yaşanacak sorunlarda Azerbaycan üzerinden oraya müdahale edebilme düşüncesiyle de Azerbaycan'a daha yakın davranmıştır. Ayrıca ABD, bölgeyi tamamen Rusya'nın kontrolüne de bırakmak istememektedir (Hakyemez, 2019: 49).

3.3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI (KARABAĞ ZAFERİ)

27 Eylül'de başlayan savaş 44 gün sürmüş, Azerbaycan ordusunun başarısı sonucunda 10 Kasım 2020'de büyük bir zaferle sonuçlanmıştır.

Azerbaycan askeri birliğinin bütün savaş bölgelerinde Ermenilere karşı göstermiş olduğu başarının arkasında Türk İHA ve SİHA'larının çok büyük rol oynadığı da bilinmektedir (Ahadli, 2021: 81). Türk İHA ve SİHA'larının Karabağ savaşında kullanılması, bağımsız bir devlet olan Azerbaycan'ın barış zamanlarında Türkiye'den parasıyla aldığı silahları kendi güvenliği ve işgal edilmiş topraklarını kurtarmak için kullanmasından başka bir şey değildir.

İki ülke arasında 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa'da imzaladıkları "Şuşa Beyanamesi"ne göre de, Türkiye ve Azerbaycan'ın bundan sonraki tüm ilişkilerinde karşılıklı dayanışma içinde olacakları ve adeta her ülke diğerinin "güvenlik sigortası" görevini üstleneceği şeklinde vurgular yapılması gelecekte iki ülkenin işbirliğinin artarak devam edeceğini göstermektedir.

Karabağ Zaferinin önemli sonuçlarından birisi, daha önce yerinden edilmiş on binlerce Azerbaycan Türkü'nün anayurtlarına geri dönme imkanlarına kavuşmaları ve doğrultuda bölgede yeniden hızlı bir şekilde imar çalışmalarının başlamış olmasıdır. Tüm sonuçların elde edilmesinde savaş öncesi ve sonrasında Azerbaycan'ın diplomatik ve askerî yöntemleri başarıyla kullandığını söylemek mümkündür.

3.4. ŞUŞA BEYANNAMESİ

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri farklı devletler olarak değil, aynı millet anlayışıyla ilerlemektedir. "İki Devlet Tek Millet" anlayışından hareketle iki kardeş ülkenin bağları, "her iki devletin menfaatlerini birlikte geliştirme kuralı" kapsamında şekillenmiştir. Bu ilişki çerçevesinde, uluslararası görüşmelerde ve toplantılarda, Türkiye Azerbaycan'ın, Azerbaycan da Türkiye'nin hakkını koruyabilmektedir. Bilhassa iki ülkenin ortak

meselesi haline gelen Ermenistan sorununda ortak politikalar yürütülmektedir. Türkiye, Azerbaycan'ı Kafkasya'daki gelişmeler ve dünya devletleri ile olan ilişkilerinde, ekonomik, siyasi, uluslararası ilişkiler gibi her alanda desteklemekte ve yardımcı olmaya çalışmaktadır.

İki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin sağlamlığı Karabağ Zaferinin elde edilmesinde de büyük rol oynamıştır. Bu çerçevede, Karabağ Zaferinden sonra bir anlamda geleceğe yönelik güven ve istikrar işbirliklerini tüm dünyaya duyurmak için 5 Haziran 2021'de iki kardeş devlet olan Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının katılımıyla Şuşa'da "Şuşa Beyannamesi" imzalanmıştır. Beyanname aynı zamanda Kars Antlaşmasının da 100. yılına denk gelmektedir (Mamiyev, 2021: 3).

1991'de imzalanan Kars Antlaşmasıyla Nahçıvan'ın güvenliğinin garantörü olan Türkiye, 100 yıl sonra Şuşa Beyannamesi ile Karabağ'ın güvenliğinin garantörü olmuştur. Bir bakıma Türkiye, Azerbaycan'ın genel güvelüğünün garantörü haline de gelmiştir. Bu beyanname özellikle kardeş iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceği açısından büyük bir önem arz etmektedir (Baxşeliyev, 2021: 34).

Kars anlaşmasında olduğu gibi Şuşa Beyannamesi de Ermenistan'da ciddi endişelere yol açmıştır. Ermenistan'ın yüz yıl önce imzalanan Kars anlaşmasından büyük memnuniyetsizlik duyduğu bilinmektedir. Çünkü bu anlaşma, Ermenilerin yeni toprak iddialarının önünde aşılmaz bir engeldir. Bu açıdan Şuşa Beyannamesinin Kars anlaşması kadar önem arz ettiği söylenebilir (Mansimov, 2021: 4).

Beyanname, uluslararası düzeyde ortak işbirliği, siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler, kültür, eğitim, spor gibi birçok önemli konuları kapsamaktadır (Mamiyev, 2021: 3). Bu konular içerisindeki dikkat çeken bazı maddeler şunlardır;

Beynamede, üçüncü bir devlet veya devletler tarafından BM şartının amaç ve ilkelerine uygun olarak, taraflardan herhangi birinin bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne yönelik tehdit veya saldırı durumunda, ortak tepkiler verilmesi öngörülmektedir (Baxşeliyev, 2021: 34). Bu ifadelerle göre Beyanname, "bölgesel güvenlik anlaşması" niteliğinde de sayılabilir. Karabağ Zaferi'nde Azerbaycan ve Türkiye'nin göstermiş oldukları dayanışma ve işbirliğinin sonraki yıllarda da uluslararası kurallar kapsamında devam edileceği belirtilmektedir. Yani, her iki devletin de

uluslararası yasalara göre hareket edecekleri ve böylece birçok ülkeye de model olacakları görüntüsü ortaya çıkmaktadır (Karabulut, 2021: 10).

Beyannamedeki bir diğer önemli nokta da ekonomik ve ulaşım sorunlarıyla ilgilidir. Buna göre, Zengezur Koridoru'nun açılacak olmasının, tarihi Türk topraklarının şekillenmesi ve gelecek hedefler açısından önem arz ettiği vurgulanmıştır. Beyanname, ulusal ekonomileri ve ihracatı çeşitlendirmek, malların serbest dolaşımını organize etmek için gerekli önlemleri almak, Güney Gaz Koridorunu etkin bir şekilde kullanmak ve daha da geliştirmek için çabaları koordine etmek ve akıllı ulaşım sistemlerini kullanarak uluslararası ulaşım koridorları geliştirmek için çabaların artırılması çağrısında da bulunmaktadır (Mamiyev, 2021: 5). Buna göre, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesinin yanı sıra komşu ülkelerin ve dünya ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesini sağlayacak olan “Zengezur Koridoru”nun faaliyete geçmesi ve Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryolu ile bağlantılı olarak bitirilmek istenmesi, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolunun tamamlayıcısı özelliğinde olmasıyla tarihi “İpek Yolu”nun “Demirden İpek Yolu”na dönüşmesini sağlayacaktır. Bu demiryolları Türkiye ve Azerbaycan’ı kapsamaktadır. Fakat yararları uluslararası olacaktır. Böylelikle, Türkiye ve Azerbaycan uluslararası piyasanın gelişmesine de fayda sağlayarak söz konusu demiryolları ile Çin'den Londra'ya kesintisiz ulaşım sağlanmış olacaktır (Karabulut, 2021: 11).

Türkiye'nin 30 yıllık Ermeni saldırganlığının sona erdirilmesi, işgal altındaki toprakların kurtarılması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanmasında verdiği manevi ve siyasi destek Azerbaycan tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Halihazırda iki ülkenin Kafkas bölgesinde istikrar ve güvenliği güçlendirmeye, tüm ekonomik ve ulaşım bağlarını yeniden tesis etmeye, bölge ülkeleri arasındaki ilişkileri normalleştirmeye ve uzun vadeli barışı sağlamaya yönelik ortak girişimleri olacağı da bu beyannamede vurgulanmaktadır. Tüm bunlarla birlikte “Azerbaycan Cumhuriyetinin ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi konumu”nun dikkate alınması beyannamede vurgulanan diğer bir önemli konudur (Mansimov, 2021: 3). Beyanname bu yönüyle, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkileri güçlendirmenin dışında, Kafkasya bölgesinde ekonomik, güven ve istikrar gibi ilişkilerin artırılmasına yönelik gayretleri de içermektedir. Bu husus, geçmişten beri iki kardeş devletin ülke içinde ve dışında barış yanlısı olduklarının da

göstergesidir. Kafkasya bölgesindeki ekonomik ve huzuru artırmaya yönelik gelişmeleri artırmak ve iki kardeş ülkeye gerçek olmayan iddiaları ve saldırgan tutumundan vazgeçmesiyle Ermenistan'ın da yararına olacak düzenlemeler Şuşa Beyannamesi kapsamında bulunmaktadır (Karabulut, 2021: 12).

Yukarıda sayılan önemli unsurlara ek olarak Türk dünyasının güçlendirilmesi, Türk dayanışmasının güçlendirilmesi, diaspora faaliyetlerinin genişletilmesi ve medyanın faaliyetlerinin iyileştirilmesine yönelik ortak faaliyetlere ilişkin özel hükümler de Beynamede yer almaktadır. Bu yönüyle, tarihi bir önem taşımaktadır (Mansimov, 2021: 4).

Beyanname, Şuşa'da cumhurbaşkanlarının buluşmasını sağlaması, bölgede oluşturulan güç dengesi ve 44 günlük savaşın ardından ortaya çıkan statükonun bir göstergesidir. Aynı zamanda ittifakın yeni bir yol haritasıdır (Baxşeliyev, 2021: 36).

Aynı zaman da bu belge, ortak çıkarların korunmasında her iki ülkenin rolünü ve ağırlığını artırmanın yanı sıra, ortak çıkarları ilgilendiren bölgesel ve uluslararası stratejik konulardaki faaliyetlerin koordinasyonunu da artıracaktır (Mansimov, 2021: 4).

3.5. KARABAĞ ZAFERİNİN TÜRKİYE VE AZERBAYCAN SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Ülkelerin gelişmelerinde etkili olan 4 temel unsur vardır. Bunlar sahip olunan doğal kaynakların kalitesi ve miktarı, teknoloji düzeyi, sermaye miktarı, işgücünün miktar ve kalitesidir. Yaklaşık 20 bin km²'lik bir alandan oluşan, alternatif enerji kaynakları, tarımsal üretim potansiyeli, su kaynakları, elektrik enerjisi üretimi potansiyeli ve zengin mineral kaynaklarına sahip olan Karabağ'da yıllık yaklaşık 10 milyar dolarlık bir üretim yapılabilir. Bu üretim miktarı Ermenistan'ın toplam yıllık milli geliri, Azerbaycan'ın ise toplam milli gelirin beşte biri kadardır. Bu nedenle, Karabağ'daki kaynakların tam kapasiteli kullanılması durumunda Azerbaycan GSYH'sine yıllık 10 milyar dolar ilave kaynak eklenmiş olacaktır (Karabulut, 2021: 396).

Ermenistan'ın işgal ettiği Karabağ topraklarında bugüne kadar ortalama 400 milyar dolarlık bir hasara neden olmuştur. Ama söz konusu hasarı Azerbaycan ve Türkiye birliktelikleri sayesinde 2-3 yıl içerisinde giderecek potansiyele sahiptirler. Özellikle şehirlerin tekrar inşa edilmesinde, inşaat sektöründe güçlü konumda olan Türkiye bu

yıkımı kısa sürede giderebilecek güçtedir. Bu çerçevede, hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın inşaat sektörlerinde ciddi artış yaşanacak ve buna bağlı olarak istihdam düzeyi yükselecektir (Karabulut, 2021: 396).

Karabağ'dan, Azerbaycan'ın farklı şehirlerine göç ettirilen insanlar için Azerbaycan devleti eğitim ve sağlık hariç şimdiye kadar yaklaşık 180 milyar dolar harcama yapmıştır. Göçe maruz kalanların topraklarına geri dönmesiyle birlikte ülke ekonomisine katkı sağlamanın dışında daha fazla üretimle de refah düzeyinin artması sağlanacak ve işsizlik sorununda azalmalar olacaktır.

İki ülkenin işbirliği ile Karabağ'da sağlanan başarı ile Türkiye ve Azerbaycan'a hem dünya hem de Türk Dünyası nezdinde güven artmıştır. Bu güven artışı, her iki ülkenin dış ticaretini olumlu etkileyecek ve yeni işbirliklerinin önünün açılmasına sebep olacaktır. Özellikle Türkiye'nin ürettiği SİHA ve İHA gibi savunma sanayi ürünlerine büyük bir talep artışı olacaktır.

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde üretilen doğal gazı önce Türkiye'ye, ardından Avrupa'ya taşıyan Trans Doğal Gaz Boru Hattı Projesi ile Hazardan Türkiye'ye 2026'ya kadar 31 metreküp doğal gaz akacağı belirtilmektedir. İşte Karabağ Zaferi ile Kafkasya'daki bu projenin sektöre uğratılması önlenerek Türkiye ve Azerbaycan'ın bu kazançlarını güvence altına alınmıştır (Karabulut, 2021: 397).

Azerbaycan Devlet olarak Türkiye'nin savunma sanayi ürünlerine daha çok talep gösterecektir. Bu doğrultuda, iki ülke arasındaki mevcut 4 milyar dolarlık dış ticaret hacminin, orta vadede 10 milyar dolara çıkması beklenmektedir. İki ülke arasında 1 Nisan 2021 tarihinde itibaren kimlikle geçişlerin başlanması ve pandeminin kontrol altına alınması ile turizm sektöründe de çok fazla hareketliliğin olacağı anlaşılmaktadır. Bu hareketliliğin Türkiye'den de işgalden kurtarılan toprakları gezme ve oralarda kongre, sempozyum gibi bilimsel ve sosyal etkinlikler düzenleme yönünde olacağı tahmin edilmektedir.

20. yy'da Karabağ'ın önemli ürünleri olan pamuk ve halı dokumacılık işleri; Zengezur koridorunun açılması ile Türkiye'den Avrupa'ya götürülmesi sağlanacak ve talebe bağlı olarak kilim ve halı gibi dokumacılık sektörünün önemli merkezlerden birisi olabilecektir.

SONUÇ

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, tarihi, kültürel, dini, etnik, komşuluk ve dostluk yönleriyle değerlendirilmesi gereken özelliktedir. Bu yönleri ile ele alınan ilişkilerin iki ülkenin menfaatine maksimum düzeyde hizmet etmesi mümkündür. Çünkü, her iki tarafın çıkar ve anlayışları tarihi süreç içerisinde aynı amaçlar doğrultusunda olmuştur. Buna bağlı olarak, Türkiye hem kendi politikası hem de Azerbaycan'ın beklentisi doğrultusunda Türkiye-Ermenistan sınır kapılarını 1992 yılından beri kapatmıştır. Türkiye'nin devlet politikasının Azerbaycan'ın beklentileriyle örtüşmesi, Azerbaycan tarafında büyük bir güven ve huzur oluşturmaktadır. Bunun güncel örneği ise 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın işgal ettiği Karabağ topraklarından tekrar Azerbaycan'ın diğer bölgelerine ve sivil halka saldırması karşısında, Türkiye'nin kayıtsız şartsız Azerbaycan'a her türlü desteği vereceğini tüm dünyaya duyurması ve elde edilen 44 günlük Karabağ savaşı sonrası ulaşılan zaferle gösterilmiştir. Azerbaycan tarafı ise sahip olduğu enerji kaynaklarından Türkiye'nin daha fazla pay sahibi olması konusunda bağımsızlığından itibaren önemli çabalar göstermiştir. Bu ilişkiler iki ülke arasındaki bağların gelecek yüzyıllarda da kesintisiz devam edeceğinin ön kabulleri olarak değerlendirilebilir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin istikrarlı ve güven esaslı olması uluslararası özelliği olan büyük projelerin gerçekleştirilmesini de sağlamıştır. Gerçekleşen projelerin başlıcaları, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'dır. Ayrıca, Karabağ zaferi sonrası Zengezur Koridorunun açılacak olması, Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryolu Hattının inşa edilmesini tetiklemektedir. İyi ilişkiler gelecek dönemlerde ekonomik göstergelere de yansıtacaktır. Mevcut 4 milyar dolar civarında olan dış ticaret hacminin özellikle Zengezur Koridorunun açılması ile birkaç katına çıkması mümkündür. Ermeniler tarafından büyük tahribat yapılan Karabağ'ın yeniden inşa sürecinde Türkiye'nin önemli pay alarak başta inşaat sektörü olmak üzere ekonomik büyümesi açısından anlamlı kazanımlar elde etmesi mümkün olacaktır. Bu gelişmeler Türkiye ve Azerbaycan arasında her daim "işte ve fikirde birlik" anlayışının olduğunun göstergesidir.

Azerbaycan SSCB sonrası dönemde serbest piyasa düzenine geçerek Türkiye ile olan tarihi ilişkilerinin ekonomik alanda da yaşanmasına katkı yapmıştır. Bu çerçevede, 2020 yılı itibarıyla Azerbaycan'ın ihracat ve ithalatında Türkiye sırasıyla %18.9 ve %20.4'lük pay ile ikinci sırada yer almaktadır. 1992 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yaklaşık 87 milyon dolar, ithalatı ise 126 milyon dolardır. 2020 yılına gelindiğinde Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı 1 milyar 562 milyon dolar, ithalatı ise 2 milyar 597 milyon dolar olmuştur. 30 yıllık bu sürede toplam dış ticaret hacmi 213 milyon dolardan 4 milyar 159 milyara çıkmıştır. Bu büyük değişimin en önemli sebebi iki ülkenin sıkı sosyo-ekonomik ilişkileri ve Azerbaycan enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden dünya piyasasıyla buluşturulmasıdır.

Türkiye'nin Azerbaycan ile iyi sosyo-ekonomik ilişkiler içerisinde olması sadece ekonomik yarar, ırk, dil, din, kültür ya da Azerbaycan'ın Türk olma bağlarından değil, başka katkılar açısından da önemlidir.

- Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan savaş Batı dünyasının yeni enerji kaynakları ve hatlar üzerinde düşünmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede, Azerbaycan'ın sahip olduğu Hazar denizi enerji kaynaklarının dünya için önemi daha da artmıştır. Bu kaynakların stratejik politikalar ile değerlendirilmesinde Türkiye temel belirleyici ülkelerden birisi olma konumundadır.
- Azerbaycan Türkiye'nin "Türk Dünyasına Açılma Politikası"nın ana kapısıdır. Azerbaycan'sız Ankara'nın Orta Asya'da etkin bir rol oynaması olanaksızdır. Türkiye'siz Azerbaycan'ın da dünya ve bölge siyasetinde etkin olması mümkün değildir. Bu durum iki ülkenin stratejik politikalarında birbirlerini tamamlayıcı konumda olduklarını göstermektedir.
- Azerbaycan, Türkiye'nin Rusya ve İran'a yönelik politikalarında Türkiye'nin konumunu ve etkinliğini güçlendirecek jeopolitik konuma sahip bir devlet niteliğindedir. Bu nedenle, Türkiye bölgenin büyük devletleriyle ilişkilerinde Azerbaycan'la birlikte hareket etmek durumundadır.

2020 yılında Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı elde ettiği Karabağ zaferinin Türkiye ve Azerbaycan arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin ilerlemesine anlamlı katkılar yapacağı söylenebilir. Her şeyden önce yaklaşık 20 bin km²'lik bir alana sahip olan Karabağ topraklarının Azerbaycan'a geri dönmesi bu bölgede 10 milyar dolarlık

yıllık bir üretim potansiyelinin yakalanması anlamına gelmektedir. Çünkü Azerbaycan topraklarının %20'sine tekabül eden daha önce işgal edilen bu toprakların geri alınması Azerbaycan'ın 50 milyar dolarlık GSYH'sının 1/5'inin bu bölgede üretilebileceğini göstermektedir. Bu ilave üretim faaliyetlerinde Türkiye'nin rolünün önemli olacağı vurgulanabilir. Karabağ zaferinin sağladığı en önemli katkılardan birisi de dünya genelinde ve özellikle de Türk dünyası nezdinde Türkiye ve Azerbaycan'a güven ve işbirliği duygusunu artırması olmuştur. Bu gelişme her iki ülkenin dış ticaret ve turizm sektörleri açısından olumlu katkı yapacaktır. Türkiye'nin ürettiği İHA ve SİHA gibi savunma silahlarına Türk dünyası ve dünyadan talep artışı yaşanabilecektir. Diğer taraftan Karabağ zaferi sonrası Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret ve turizm rakamlarının da birkaç katına çıkması mümkün olacaktır. Bu gelişmeler, iki ülkenin bölgesel ve uluslararası güvenlik ve istikrar çabalarına katkı yapacak olan 5 Haziran 2021'de imzaladıkları “Şuşa Beyannamesi” ile geleceğe yönelik sürdürülebilir işbirliğinin devam edeceğini göstermektedir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın tüm siyasi ve iktisadi uygulamalarda birlikte hareket etmesi, aynı zamanda bir zorunluluktur. Çünkü, hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın sahip olduğu coğrafi ve stratejik konum tarihi süreç içerisinde bu iki ülkeye karşı saldırı ve işgal girişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, Türkiye ve Azerbaycan sosyal, ekonomik ve siyasi uygulamalarında işbirliği yapmalarına ilaveten, güvenlik açısından da birlikte olmak zorundadırlar.

Üstteki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, birbirleri için vazgeçilmez konumda olan Türkiye-Azerbaycan'ın mevcut ve bundan sonraki dönemlerde sosyo-ekonomik ilişkilerini daha sağlam temellere oturtmaları ve geliştirmeleri için aşağıdaki öneriler yapılabilir;

- Karabağ savaşı süresince anlaşılmıştır ki, Türkiye'nin ürettiği İHA ve SİHA gibi savunma teknolojilerine sahip olmak zafere ulaşılmasında en önemli hususlardandır. Bu nedenle iki ülkenin kurulacak ortak bir üniversite veya teknoloji merkezi ile çağın en ileri teknolojilerine sahip bir üretim politikası gerçekleştirmeleri gelecek için önem arz etmektedir. Bunun için, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesindeki herhangi bir şehir, Nahçıvan veya Azerbaycan'ın bir şehri merkez olarak seçilebilir.

- 01.04.2021 tarihinden itibaren Türkiye ve Azerbaycan arasında kimlikle geçişin mümkün olması iki ülkenin turizm işbirliğini artıracaktır. Bunun için, ortak turizm projeleri üzerinde çalışılmalıdır. Örneğin, Türkiye'nin Ağrı Dağına yönelik turizm projelerinde Nahçıvan ve Karabağ bağlantılı ortak destinasyonlar üzerinde çalışılabilir.
- Zengezur koridorunun açılması ile birlikte, Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye ulaşım daha kısa ve ucuz hale gelecektir. Türkiye'nin sağlık sektörü açısından ulaştığı mesafe bu ülkelerin çok ilerisindedir. Bunu sağlık turizmin kazancına çevirmek ve bu ülkelerden sağlık hizmetleri talebini artırmak için Iğdır ilinde "sağlık serbest bölgesi" kurularak uluslararası bir merkez oluşturulmalıdır. Böylece Türkiye'nin sağlık turizmi geliri artacak, diğer ülkelerin de kaliteli sağlık hizmeti alması sağlanmış olacaktır.
- Türkiye ve Azerbaycan "Kafkasya Ticaret Birliği" şeklinde bir organizasyonun önderliğini yaparak bölgesel ticaretin geliştirilmesine öncülük etmelidirler.
- Türk dünyası arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve turizm gelirlerinin artırılması için dönüşümlü olarak her ülkede bir yıl olmak üzere "Türk Dünyası Ortak Nevruz Festivali" 21 Mart tarihinde düzenlenmelidir.
- Ermenistan sınır kapılarının açılabilirliği konusunda şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da iki ülkenin dostluk ve kardeşlik ilişkileri göz önünde bulundurularak ortak stratejiler çerçevesinde hareket edilmelidir.
- Bölgesel ve uluslararası ticaretin artırılması için Kars-Iğdır-Nahçıvan tren yolu hattı ivedilikle tamamlanmalıdır. Bu hem ekonomik hem siyasi hem de savunma amaçlı gereklidir. Uzun dönemde bu hat Türkmenistan ve İran bağlantılarıyla geliştirilmelidir.
- Türkiye-Azerbaycan ve İran arasında Dilucu Sınır Kapısı bölgesinde "serbest bölge" çalışması yapılarak bölgesel ekonominin canlandırılması sağlanmalıdır. Uzun dönemde Ermenistan sınır kapılarının açılması durumunda bu ülkede bölgesel projelere dahil edilerek huzur, istikrar ve ekonomik refah düzeyi yükseltilebilir.

KAYNAKÇA

- Abbaszade, S. (2018). *Enerji Coğrafyası Açısından Türkiye – Azerbaycan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abışov, N. (2018). *Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine TANAP Projesinin Etkisi*. (Yayımlanmış Lisans Bitirme Tezi). Bakü: Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi.
- Adıgüzel, H. (2004). *Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Aghabayli, M. (2020). *Azerbaycan ve Türkiye Ekonomik İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Doğalgaz, Petrol ve Boru Hatları Üzerine Bir Değerlendirme*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahadli, A. (2021). *Zorunlu Göçün Doğurduğu Temel Sorunlar ve Göç Politikaları: Kubadlı (Karabağ) Örneği*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aladağ, M. (2021). *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 2000-2020*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aliyev, F. (2017). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Türk Sermaye Yatırımları ve Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Katkıları*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Allahverdiyev, T. (2010). *Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Almammadov, V. (2019). *Azerbaycan'ın Doğal Gaz ve Petrol Kaynaklarının İşletme ve Ulaştırma Stratejileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alt Emir, M. (2019). *Dağlık Karabağ'ın İşgali Sonrası Türkiye- Ermenistan İlişkilerine Siyasi Etkilerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Arpaçukuru, Ö. (2018). *Azerbaycan- Türkiye İlişkilerine Yön Veren Parametreler*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslanlı, A. (2018). “Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri”, *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 15-27.
- Babashova, E. (2018). *Uluslararası İmaj Perspektifinden Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Babayeva, V. (2013). *Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baba-Zada, A. (2017). *Türkiye – Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baghirova, A. (2021). *Küresel Enerji Arzı Perspektifinden Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bal, H., Algan, N., ve Manga, M. (2015). “Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme Farklılıkları”, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 19(1), 123-142.
- Balayev, A. (1993). *Azerbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920), Azerbaycan Tarihi En Gedim Dövrlerinden XX. Esrin Evvellerine Geder*. Bakü: Elm.
- Baxşeliyev, R. (2021). *Şuşa Beyannamesi Müttəfiqliğin Qızıl Dövrü Başlıyır*. Azerbaycan: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/susa-beyannamesi-mut-tefiqliyin-qizil-dovru-baslayir-162396>
- Bayülgen, O. (2003). “Facing the Dilemma of Global Capitalism: The Case of Azerbaijan”. *Central Asian Survey*, 22(2/3), 209-220.
- Caferov, N. (2021). *Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri*. Türkiye Azerbaycan Dergisi.
- Cafersoy, N. (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992- Haziran 1993)*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

- Çıkrık, R. (2016). *Uluslararası Ticaret, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve Taşımacılık*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dalkılıç, İ. (2015). *Azerbaycan'ın Bağımsızlık Süreci ve Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2000)*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Demir, A. (2018). *Agit Minsk Grubu, Dağlık Karabağ ve Bölgenin Ekonomi Politikası*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, S. (2018). “Türkiye Azerbaycan Dış Ticaret Hacmi ve Cari Açık: Ampirik Bir Çalışma” *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 3, 2575-2584.
- Ekin, T. (2007). *Ekonomi ve Enerji Politikaları Kapsamında Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1991-2005)*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Elma, F. (2015). “Yeni Türkiye”. *Kafkaslar Özel Serisi V*. Ankara: Temmuz-Aralık. Yıl: 21. Sayı: 75, 190-201.
- Eravcı, H. M. (2019). *Sovyetler Sonrası Azerbaycan-Türkiye Arasındaki Enerji İşbirliği Çalışmaları ve Dış Politikadaki Etkisi*. Uluda: Uluslararası Çalışmalar Dergisi.
- Esen, A. T. (2015). *Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Ekonomik ve Siyasi Boyutu 2003-2013*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Evcin, E. (2017). “Azerbaycan’da Türkiye’nin Turistik Tanıtım ve Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*. No:1 Cilt:2, 76-100.
- Farzali, F. (2011). *XX. Yüzyılda Azerbaycan Türkiye İlişkileri*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gürler, T. (2015). *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1991-2003) Siyasi, Askeri, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Açıdan*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir: Nevşehir Hacıbektas Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel, M. (2009). *Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Uyum (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültürel Boyutu)*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hakyemez, O. (2019). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu ve Bölgenin Geleceği*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasanov, Z. (2007). *İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İsmayılov, M. E. (1993). *Azerbaycan XIX-XX Yüzyılın Evvellerinde, Azerbaycan Tarihi En Gedim Dövrlerden XX. Esrin Evvellerine Geder*. Bakü: Elm,
- Kafkas, M. (2019). *XXI. Yüzyılda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kalkan, D. (2015). *Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Türk Dış Politikasında Enerji Güvenliği ve Azerbaycan*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kalyoncuoğlu, S. (2021). *Tanap Projesi Bağlamında Jeopolitik ve Enerji Arz Güvenliği*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kambarov, İ. (2007). *Azerbaycan ve Karabağ*. Bakü: Qadı Yayınları.
- Karabulut, K. (2021). "Qarabağ Dünen, Bu Gün ve Sabah 20". *Elmi-Emeli Konferansının Materialları Toplusı*. Bakı
- Karaman, C. C. (2012). *Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karataş, Ş. (2019). *2000'li Yıllarda Enerji Güvenliği Çerçevesinde Türkiye- Azerbaycan Enerji İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazımzade, R. (2019). *Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kürüm, Ş. (2021). *Ortak Enerji Politikaları Doğrultusunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Mahmudlu, Y. (2003). *Azerbaycan Devletçiliği*. Bakü: Qafqaz Üniversitesi.
- Mamiyev, C. (2021). *Şuşa Deklarasyonu*. Sumgayıt: Sumgayıt Devlet Üniversitesi.
- Mammadova, Z. (2019). *Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan' In Makroekonomik Performansı*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mansimov, E. (2021). *Tarixi Şuşa Beyannamesinin Ehemmiyyeti: Ermeni İddialarına Son Qoyulur*, Bakü: Zengezur Dehlizi Reallaşır..
- Nusel, E. (2015). *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı 'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özaydın, Y. (2018). *Türkiye'nin Enerji Güvenliği Görünümü ve Tanap Projesi'nin Türkiye'nin Doğalgaz Arzı Açısından Önemi*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü.
- Qasımlı, M. (2015). "Yeni Türkiye". *Kafkaslar Özel Serisi V*. Ankara: Temmuz- Aralık. Yıl: 21. Sayı: 75, 190-201.
- Rekabet Kurulu, (2020). *Yıllık Rapor*. Ankara: Tek Ses Ofset Matbaacılık Yayıncılık.
- Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sakar, Z. M. (2018). "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Çerçevesinde "Nahcivan Ekonomisini Türkiye İçin Stratejik Önemi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(59), 1063-1078.

- Salahov, S. (2021). *Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Hattının Sosyoekonomik Etkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salmanlı, Z. (2007). *1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salmanov, E. (2019). *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Haydar Aliyev (1993- 2003)*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şanlı, B., Hobikoğlu, E. (2015). *Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler*. Celalabat.
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (2021). *Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*.
- Yapıcı, U. (2015). “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası (1989-1993): Batı’nın Belirleyiciliği”. *Alternatif Politika Dergisi*, 7(3), 425-456.
- Yılmaz, D. (2021). *Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Enerjinin Rolü*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.stat.gov.az/>, (Erişim Tarihi: 12.10.2021).

https://www.mfa.gov.tr/no_-127_-turkiye-ile-azerbaycan-vatandaslarinin-ziyaretlerinde-kimlikle-seyahat-imbkani-taniyan-protokol-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 12.10.2021).

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Ftwitter.com%2Feha_medya%2Fstatus%2F1436084167524200457&psig=AOvVaw2QqpYRd-eeo3kJfRj3jChg&ust=1644536417667000&source=images&cd=vfe&ved=0CA-sQjRxqFwoTCPDOnNzl8_UCFQAAAAAdAAAAABAK (Erişim Tarihi: 18.01: 2022).

<https://www.cografyabilimi.gen.tr/hazar-bolgesi-enerji-kaynaklari/> (Erişim Tarihi: 10.02.2022)

<https://www.uap.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2022)

<https://www.stat.gov.az/> (Erişim Tarihi: 25.04:2022)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı soyadı	Dursun Engin KARABULUT
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	30.05.2022